

Ernst Fischer

Vad Marx verkligen sagt

Originalalets titel: "Was Marx wirklich sagte" (1968)

Översättning och förord: Per-Olov Zennström

Svensk utgåva 1971

Lästips – andra böcker som behandlar marxismen mer allmänt

Henri Lefebvre: [Marxismen](#)

Per Månson: [Från Marx till marxism. En studie av Karl Marx och marxismens framväxt](#)

Innehåll:

Förord	1
Biografiska data.....	4
Inledning.....	6
1. Drömmen om den fullständiga människan.....	6
2. Det skapande arbetet	14
3. Arbetsdelning och alienation.....	17
4. Varans fetischkaraktär.....	24
5. Klasser och klasskamp	29
6. Den historiska materialismen	37
7. Värde och mervärde	44
8. Profit och kapital	50
9. Utarmningens problem.....	55
10. Revolutionsteorin	58
11. Proletariatets diktatur: socialism och kommunism	62
12. Arbetarrörelsen och Internationalen.....	66
13. Praxis' filosofi.....	70
14. Marxismen i dag [1968]	73
Tillägg	75
Till kritiken av den politiska ekonomin	75
Louis Bonapartes adertonde Brumaire	77
Kapitalet	80

Förord

Ernst Fischer, som härmed introduceras med en första översättning till svenska, föddes 1899 i en österrikisk officersfamilj. Han deltog som kadettaspirant i det första världskriget och valdes efter den österrikiska arméns sammanbrott vid Piave 1918 till soldatråd. Efter kriget studerade han filosofi i Graz men tvingades efter faderns död (denne ledde matematikundervisningen vid militärskolor) att sörja för sin mors och sin systers uppehälle genom fabriksarbete. 1920 blev han socialdemokrat och redaktör för tidningen *Arbeiterwille* i Graz. 1927 inträdde han i redaktionen för *Arbeiter-Zeitung* i Wien. Efter arbetarrörelsens och "Schutzbunds" nederlag i den väpnade kampen mot Dollfus' klerikal-fascistiska regim i februari 1934 emigrerade Fischer till Tjeckoslovakien. I april 1934 anslöt han sig tillsammans med stora grupper inom vänsteroppositionen till Österrikes kommunistiska parti och invaldes i dess centralkommitté och politiska byrå. Fram till "Anschluss" – Hitlertysklands annexion av Österrike – levde han dels i Prag, dels i Moskva. Under andra världskriget var han politisk kommentator i Moskva-radion. Den 10 april 1945 kunde han återvända till Wien och deltog i bildandet av Karl Renners provisoriska regering, där han ingick som statssekreterare i undervisningsdepartementet. Han grundade tidningen *Neues Österreich* och ledde den i två år som chefredaktör. Från 1945 till 1959 var han ledamot av parlamentet. Efter en svår sjukdom utträdde han 1959 ur politiska byrån i Österrikes KP. Sedan han 1969 skarpt tagit avstånd från Sovjetunionens ockupation av Tjeckoslovakien blev han inte återvald till centralkommittén och i oktober samma år blev han med knapp majoritet utesluten ur partiet, efter en strid som delade Österrikes KP på mitten. Denna gällde alltså hållningen till den tjeckoslovakiska frågan. Majoriteten i centralkommittén ville stryka över och gå vidare. Deras perspektiv var försoning mellan Tjeckoslovakien och männen i Kreml. Vilken försoning kan det bli tal om mellan kniven och såret, invände Fischer. Han lät sig ingalunda nedslås av uteslutningen. I en längre intervju i *Der Spiegel* avgav han optimistiska förklaringar om den revolutionära rörelsen i Europa. Han noterade de nya strömningar i vänsterkatolska kretsar, bland socialdemokrater, intellektuella och yngre arbetare som gjorde sig gällande även i Österrike:

"Här anmäler sig någonting som jag betraktar som morgondagens möjlighet, nämligen en kampgemenskap som inte mer är ett parti av gammal typ utan en gemenskap som skär tvärs över de föråldrade gränserna... De flesta kommunistiska partier – liksom överhuvudtaget alla politiska partier – har hamnat långt efter utvecklingen. Den avgörande motsägelsen i det moderna samhället är enligt min mening den som existerar mellan å ena sidan vår tids möjligheter och å den andra en fullständigt föråldrad samhällslig struktur: föråldrade institutioner, föråldrade partier, föråldrat tänkande; mellan de outnyttjade möjligheter som den moderna vetenskapen och tekniken erbjuder oss och det faktiska tillståndet i världen."

Den västeuropeiska kommunismens grand old man pekade särskilt på den yngre generationens revolutionära anda. Studentrörelsen måste fattas som en revolt mot hela den föråldrade omvärldens institutioner. Som den andra stora revolutionära kraften – även den försummad av de flesta kommunistiska partier – betecknade han förbundet mellan vetenskap och arbetarrörelse. Därmed avser Fischer inte den klassiska föreningen mellan marxismen och arbetarrörelsen, utan det förhållandet att forskarna i dagens värld, från sina vetenskapliga utgångspunkter, i allt större utsträckning drar slutsatsen: de nuvarande förhållandena är oeffterrättliga, samhället måste ändras. En vehikel för denna intressegemenskap är sammanflätningen mellan forskarens, teknikerns och den högkvalificerade arbetarens uppgifter. Ur praxis, ur gemensam kamp, kan enligt Fischer helt nya samhällsliga formationer växa fram.

Fischers verk omfattar ett tjugotal titlar, från debuten med diktsamlingen "Vogel Sehnsucht" och tre teaterstycken på 20-talet till essäsamlingar om friheten och personligheten, om diktens perspektiv från Grillparzer till Kafka och om "Kunst und Koexistenz" (1966). Med "Von der Notwendigkeit der Kunst" (Dresden 1959) gjorde han en pionjärgärning för att frigöra den

marxistiska estetiken ur dess tidigare Prokrustes-bädd och genom en bred historisk framställning påvisa konstens specifika karaktär, som inte kan snärjas in i politiska tolkningar.

En liknande insats gjorde han på Liblice-konferensen i Tjeckoslovakien i maj 1963, som inför 80-årsdagen av Kafkas födelse diskuterade diktarens verk som forskningsuppgift på marxistisk grundval, från nya, odogmatiska utgångspunkter. I sin rehabilitering av Kafka analyserade Fischer hans arbeten som ett avslöjande av alienationen i senkapitalismens och byråkratiens samhälle men också – och det är det viktigaste – som ett försök att komma till rätta med den ensamme individens splittring och vilsenhet i en obegriplig värld.

Samma inte bara odogmatiska, utan antidogmatiska grepp präglar föreliggande arbete, ”Vad Marx verkligen sagt”. Det är betecknande för Fischers läsart och åskådning att han börjar och slutar med vad han betecknar som Marx grundvision, ”möjligheten av en *fullständig*, en *total* människa”. Han går ända tillbaka till den 21-årige doktorandens avhandling om Demokritos och Epikuros för att påvisa hur Marx redan då satte ”det allmänna” före ”det privata”. Sedan den unge Marx i Paris lärt känna proletariatet, avmänskligandet förkroppsligat – men i denna yttersta negation också förhoppningen om dess övervinnande – bekände han sig till kommunismen som det mänskliga samhällets gestalt. (Apropå den unge Marx religionskritik påpekar Fischer vad han *verkligen sagt*: religionen är inte ”opium för folket”, som han brukar felciteras, utan ”folkets opium” – en betydelsefull skillnad. Människan behöver gemenskap för att kunna utbilda sig till fri individ och Marx förstod kommunismen som en fri förening av individer. Både kärleken och det konstnärliga tillägnandet var väsentliga led i den personlighetsutveckling som förblev Marx' patos. En annan sida av Marx' idéer som deterministiska uttolkare alltför lätt glömmer bort är att han betraktade människan som sin egen skapare, genom arbetet, som måste befrias från kapitalismens skrankor och tvång. Proletariatets tvångsarbete under kapitalismen är ett förnekande av människans princip. Förlusten av arbetets skapande karaktär – över alienationen från arbetsprodukten – innebär människans alienation från sig själv, från sitt ”släktväsen”. Det är den djupaste och svåraste följden av den konflikt mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden vilken så många ”marxister” blott betraktat som en ekonomisk mekanism. Det är också betydelsefullt att Fischer understryker att arbetsmedlen bara är en del av produktivkrafterna: ”Viktigare är människorna med deras tekniska och samhälleliga erfarenheter, med deras behov och kunskaper, med graden av deras organisation och medvetande”. I polemik mot bl.a. darwinisten Kautsky och andra som stirrat sig blinda på en del av Marx och Engels analogier framhåller han att samhällslagarna *inte är naturlagar*. Historien skapas av människorna själva, genom medvetna krafter medvetna aktivitet. Det finns en objektiv utveckling, men i den ligger en subjektiv faktor innesluten. Marx' historiesyn är inte fatalistisk, ”den utesluter inte alternativ och förvandlar inte det *betingade avgörandet* till det *obetingade ödet*” – vilket har viktiga politiska konsekvenser.

En annan nyttig distinktion som Fischer gör gentemot mekaniska uppfattningar är att den andliga produktionen *inte följer* den materiella produktionen, utan uppstår samtidigt med den, i ständig växelverkan. Den härskande klassens tankar är *förhärskande*, men inte de *enda* tankarna under en given epok. Klasskampen utkämpas inte bara som ekonomisk, utan också som politisk, som andlig kamp.

Efter lika vidsynta avsnitt om bl.a. den föregivna ”utarmningsteorin” och ”proletariatets diktatur” – i vilka Fischer söker gripa Marx' tanke bakom de formler som senare idisslats mekaniskt, men även gör de av en senare utveckling betingade reservationerna mot Marx' historiska perspektiv och hans modell för revolutionen – återvänder han till de lika innehållsrika som lapidariska ”Tesar över Feuerbach” som en tidig sammanfattning av den marxistiska materialismens grundtankar, i vilken visionen av den ”totala” människan ställs i samband med ”praxis filosofi”, med människan som sin egen skapare.

Det är en fruktbar och aktiviserande, om man så vill "humanistisk" uppfattning av Marx' idéer Ernst Fischer framlägger, som motsvarar marxismens anspråk på både filosofisk tolkning och praktisk förändring av världen.

Per-Olov Zennström

Biografiska data

- 1818 Den 5 maj föds Karl Heinrich Marx i Trier som son till advokat Heinrich Marx. Hans far, som härstammar från en gammal rabbinfamilj, har för ett år sedan övergått till kristendomen av protestantisk bekännelse.
- 1830/35 Karl Marx går under fem år i jesuitgymnasiet i Trier och uppfostras i en atmosfär av välstånd och bildning. Men mer än av skolan främjas hans andliga utveckling av den av filosofi intresserade fadern och av geheimrådet Ludwig von Westphalen, som med honom läser grekiska diktare och Shakespeare.
- 1835/41 Studier vid universitetet i Bonn och efter två terminer vid universitetet i Berlin: juridik, filosofi och historia. Den unge studenten exciperar Aristoteles, Spinoza, Leibniz, Hume och Kant, skriver romantiska dikter, brottstycken till en tragedi och några kapitel på en roman i Lawrence Sternes stil. 1836 förlovar han sig med den vackra Jenny von Westphalen, dotter till en av faderns vänner. Marx blir alltmer påverkad av Hegels filosofi, som han först avvisat som "grotesk". Konflikt med fadern, som oroas av sonens lidelsefullhet, omåttlighet och ekonomiska sorglöshet.
- 1838 10 maj dör fadern.
- 1841 15 april: doktorspromotion för en avhandling om Demokritos och Epikuros.
- 1842 Medarbetarskap i den liberala *Rheinische Zeitung*. Den 15 oktober övertar Marx ledningen för redaktionen.
- 1843 18 mars: på grund av växande svårigheter med censuren utträder Marx ur redaktionen. Den 12 juni gifter han sig med Jenny von Westphalen. I slutet av oktober flyttar han till Paris, där han tillsammans med Arnold Ruge ger ut de radikala *Deutsch-Französische Jahrbücher*.
- 1844 Börjar det intima samarbetet med den två år yngre Friedrich Engels, revolutionär son till en fabrikant i Barmen. Kontakter med Heinrich Heine, med franska socialister och proletariatet. *Ekonomisk-filosofiska manuskript* tillkommer.
- 1845 På begäran av den preussiska regeringen utvisas Marx från Frankrike. Han flyttar till Bryssel. *Heliga familjen*. Ekonomiska svårigheter, som skulle vara livet ut, börjar.
- 1846 *Den tyska ideologin*, som Marx börjat arbeta med redan i slutet av 1845. *Teser om Feuerbach*. Kontakter med de engelska chartisterna och "De rättfärdigas förbund" genom en kommunistisk korrespondensbyrå.
- 1847 *Filosofins elände*, uppgörelse med Proudhon. Medarbetarskap i "Kommunisterna förbund". Deltagande i förbundets andra kongress i London.
- 1848 I februari utkommer *Kommunistiska partiets manifest*. Revolution i Frankrike. I början av mars utvisas Marx från Bryssel. Revolution i Tyskland, Ungern och Österrike. Marx och Engels i Köln. Den 31 mars utkommer *Neue Rheinische Zeitung*, med Marx som chefredaktör. Upplösning av "Kommunisternas förbund".
- 1849 Marx, som anklagas för uppmaning till väpnat motstånd, frias av domstolen i Köln men utvisas den 16 maj, efter kontrarevolutionens seger, som "statslös". Den 18 maj utkommer sista numret av *Neue Rheinische Zeitung*. 3 juni: ankomst till Paris. 24 augusti: landsflykten i London börjar.
- 1850 *Klasstriderna i Frankrike*. "Kommunisternas förbund" återuppstår. *Neue Rheinische Zeitung*, *Politisch-Ökonomische Revue*, måste inställa utgivningen efter fem nummer. Förbundet splittras.

- 1851 Medarbetarskap i *New York Tribune* inleds.
- 1852 *Louis Bonapartes adertonde brumaire*. Oktober-november: process mot kommunisterna i Köln. Sju åtalade döms till långvariga fängelsestraff. ”Kommunisternas förbund” upplöses slutgiltigt.
- 1853 *Avslöjanden om kommunistprocessen i Köln*. 1855/62 Hundra artiklar för *New York Tribune*, *Neue Oder-Zeitung*, *Urquharts Free Press*, *Jones People's Paper* och *Wiener Presse*. Ständig misär och sjukdom, Marx' fru får ett nervsammanbrott. Engels uppträder åter som hjälpare i nöden.
- 1859 *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Politiska meningsskiljaktigheter med Ferdinand Lassalle, som Marx känt sedan 1848. Som huvudkonflikt framträder alltmer den omständigheten att Lassalle betraktar den liberala bourgeoisin, inte junker-reaktionen som huvudfiende.
- 1860 Pamfletten *Herr Vogt*.
- 1861 Marx och Lassalle sammanträffar i Berlin.
- 1863 Lassalles agitatoriska och organisatoriska verksamhet i Tyskland når sin höjdpunkt.
- 1864 Den 31 augusti avlider Lassalle i sviterna efter en duell. 28 september grundas Första internationalen i London, som en förening av alla riktningar inom arbetarrörelsen, av fackföreningsmän, kommunister, socialister och anarkister. Marx hör till generalrådets 32 medlemmar. Det program som han framlägger i *Inaugural-adressen* antas enhälligt.
- 1865 Brytning med den av Lassalle grundade, nu av Johann Baptist von Schweitzer ledda Allmänna tyska arbetarföreningen. Internationalen sammanträder i London. *Lön, pris och profit*.
- 1866 Internationalens första kongress i Genève.
- 1867 Första bandet av *Kapitalet*. Internationalens andra kongress i Lausanne.
- 1868 Internationalens tredje kongress i Bryssel.
- 1869 Internationalens fjärde kongress i Basel. Konflikten mellan Michael Bakunin, anarkismens teoretiker och ledare för ”Den socialistiska demokratins internationella allians”, och Marx bryter ut öppet men leder ändå inte till något avgörande. Tysklands socialdemokratiska parti genomför en kongress i Eisenach.
- 1870 Tysk-franska kriget. *Internationalens generalråds adress*. Engels flyttar till London.
- 1871 Pariskommunen. *Inbördeskriget i Frankrike*. Internationalen konfererar i London.
- 1872 Internationalens sista kongress i Haag. Bakunin utesluts.
- 1875 De tyska arbetarpartiernas förlikningskongress i Gotha. Grundande av socialdemokratiska arbetarpartiet. *Kritik av Gotha-programmet*.
- 1878 Det socialdemokratiska partiet i Tyskland förbjuds.
- 1881 Jenny Marx avlider den 2 december.
- 1883 Karl Marx avlider den 14 mars.
- 1885 Andra bandet av *Kapitalet* utges av Friedrich Engels.
- 1894 Tredje bandet av *Kapitalet* utges av Friedrich Engels.

Inledning

Det är ett vågstycke att ur en så omfattande produktion som den Karl Marx lämnat efter sig – denna mångfald och enhet av filosofi, antropologi, politisk ekonomi, samhällskritik, historia, revolutionär praxis och framtidsvisioner – på knappt två hundra sidor välja ut och kommentera det väsentliga, under den anspråksfulla titeln ”Vad Marx *verkligen* sagt”.

Tillsammans med min vän *Franz Marek* har jag ändå vågat det. Allt som vi citerar har Marx *verkligen* sagt – och om den invändningen skulle göras att han sagt mycket mer är vi de första som instämmer. Han *har* sagt mycket mer och ställt stora krav på läsaren. Med undantag för ett fåtal skrifter är han ingen lättläst författare, och därför har vi ständigt ställts inför frågan: Hur mycket kan vi begära av läsaren, utan att förstöra hans nöje av läsningen, och i vilken utsträckning får vi förenkla, utan att inkräkta på denne tänkares egenart och storhet? Vi har förutsatt *Er*, den intelligenta läsaren, och för er information sökt ställa den *verkliga* Marx mot den vrånbild av honom som så ofta framställs.

Denne revolutionäre tänkare, denne ovanlige man var ingen ofelbar kyrkofader, ingen kall analytiker, ingen predikare av våld.

Genomsyrad av ”storhetens princip” förenade han vision och vetenskap, filosofi och praxis, teori och handling – lidelsefullt, radikalt, otåligt: en man som inte bara tänkte tolka världen, utan ville förändra den, vars idéer gripit miljoner människor, skakat världen och kommer att skaka den ytterligare.

Vi ger honom ordet. Våra kommentarer inskränker sig till att påvisa sammanhang, underlätta förståelsen av texten, skilja mellan det varaktiga och det tidsbetingade, avskilja det som den historiska utvecklingen föråldrat, det vill säga använda marxismens kritiska metod på den själv.

Vi har för ögonen den fördomsfria läsaren, den läsare som, trött på all agitation, önskar bli informerad.*

1. Drömmen om den fullständiga människan

Marx' tänkesätt genomgick många förändringar. Livet igenom bevarade han ändå sin grundvision: möjligheten av en *fullständig*, en *total* människa.

Alltsedan den industriella revolutionens seger, det kapitalistiska produktionssättets seger i skiftet mellan 1700-talet och 1800-talet, var sönderstyckandet av människan genom arbetsdelning, mekanisering, exploatering och handel en europeisk grundupplevelse. Längtan efter människans enhet med sig själv, med sina likar och den natur som blivit henne främmande, har delats av alla humant kännande och tänkande.

Människan hade blivit ett brottstycke av sig själv. Hon har överväldigats av sitt eget verk, fallit av från sig själv, klagade diktarna och filosoferna under järnets tidsålder i sin romantiska revolt mot en värld som gjorde allt till varor och degraderade människorna till ting.

”Njutningen skiljes från arbetet, medlet från ändamålet, ansträngningen från belöningen. Evtigt fångslad vid ett enskilt litet brottstycke av det hela utformas människan själv blott som ett brottstycke. Med ljudet av det hjul som hon driver runt ständigt i öronen utvecklar hon inte sitt väsens harmoni, i stället för att utpräglä mänskligheten i sin natur blir hon blott uttryck för sin handel, sin vetenskap.” (Friedrich Schiller: *Om människornas estetiska uppfostran*, Sjätte brevet.)

* Om noterna i det följande: I de fall notsiffrorna gäller tidigare svenska översättningar av Marx' skrifter bör läsaren notera att ifrågavarande citat oftast korrigerats och språket normaliserats efter jämförelse med de tyska originaltexterna. Övers. *anm.*

Den tidsålder som kännetecknas av den stormande utvecklingen inom teknik och industri, av habegär och kommersiell anda, av kapitalet och de utarmade proletärerna, av revolutionära förhoppningar och deras gäckande genom den efterrevolutionära verkligheten, var också tidsåldern för den romantiska protesten mot den tjockhudade bourgeoisin. Denna protest förenade aristokratiska och plebejiska vedersakare mot den blott på fördel och nytta inriktade bourgeoisin. Såväl de ena som de andra fördömde avmänskligandet av människorna genom den fortskridande arbetsdelningen, vars yttersta resultat var i en av samhällets poler den ständigt ökande rikedom och i den andra polen det ständigt ökande materiella och andliga armodet. Men inom romantiken försiggick en tilltagande differentiering: en del såg all bot i det förflutna, diktade i detta in en helhet och värdighet för människan som gått förlorad, medan andra vände sig mot framtiden och drömde om en återuppståndelse för den fullständiga, totala människan i ett kommande frihetens, fullständighetens och humanitetens rike.

De politiska revolutionerna i Amerika och Frankrike hade proklamerat *frihetens människorätt*, den fria personligheten. Motsättningarna mellan verkligheten och proklamationerna kändes smärtsam. Människan i det borgerliga samhället hade visserligen blivit en *enskild*, men med en individualitet som inte rymdes i en *gemenskap*, utan låg i konkurrens med alla andra. Frihetens människorätt, skrev den unge Marx, ”grundar sig inte på människornas förbindelser med människorna, utan fastmer på människornas avsöndring från människorna”.¹ ”Ingen av de så kallade mänskliga rättigheterna går således utöver den egoistiska människan, utöver den människa vilken som medlem av det borgerliga samhället ruvar över sina privata intressen och sina privata villkor och är avsöndrad som individ från den gemenskapen.”² Problemet var alltså: avprivatisering av den över sin innehållslösa individualitet ruvande människan, individens förening med ett samfund som inte beror på ett fåtals herravälde utan på allas frihet.

I anteckningarna till den tjugooftåriga Berlinstudenten Karl Marx' doktorsavhandling om Demokritos och Epikuros är det inte tal om klasskamp, om proletariat och revolution, om något ”frihetens rike” i ett klasslöst, herrelöst samhälle. Men vi finner i det sjätte häftet, i satsen om subjektivismen, den epikureiska och stoiska filosofins självupptagenhet under senantiken: ”Så söker nattfjärilen, när den allmänna solen gått ner, det privatas lampsken”,³ och redan tidigare i tredje häftet: ”Den som inte längre har glädje av att bygga upp hela världen med egna medel, att vara världsskapare utan ständigt driver omkring innanför sitt eget skinn, över den har anden uttalat sitt anatema.” Och slutligen, i sjunde häftet: ”Allra minst får man på grund av auktoritet och god tro förutsätta att en filosofi verkligen är en filosofi, om det så vore på grundval av ett folks auktoritet och århundradens tro.”

Den ”allmänna solen” var för Marx de enskildas uppfyllande av gemensamma strävanden, deras medverkan i *Res publica*, ”den offentliga saken”, deras praktiska och ideella utsträckning utöver det privata, alltså något liknande den atenska demokratin eller den romerska republiken före caesarernas diktatur. I motsats till varje självtillräcklighet ville han inte ”ständigt driva omkring innanför sitt eget skinn”, utan vara ”världsskapare”, av egen kraft tillägna sig världen andligen och, i den vidare utvecklingen, bidra till dess materiella förvandling. Mellan raderna finns kravet på en ny samhällelig soluppgång, på ett ”allmänt” vars helhet och lyskraft överträffar det privatas nattlampa. Men på samma sätt väcktes kritikens anda, som inte är beredd att erkänna auktoritet och god tro som sanningskriterium för en filosofi, en lärosats eller ett system. Att tränga fram till ett nytt ”allmänt”, att vara en skapare av en ny värld, utan att avstå från att kritiskt pröva allt bestående eller vardande – allt detta önskar redan tjugooftåringen.

¹ Marx/Engels Werke, Berlin 1956, band 1, ”Zur Judenfrage”, s. 364.

² anført arbete, s. 366.

³ MEGA (Marx/Engels Gesamtausgabe), Berlin 1932, band 1, s. 99 ff.

I Berlin, där Marx studerade statsvetenskap, filosofi och historia, var Hegel den överväldigande gestalt som fascinerade en generation av tänkande och sökande ungdomar. I sitt filosofiska jätteverk, som fulländade och upphävde romantiken, såg Hegel i världshistorien världsanden för alla former av avfall från sig själv, *Entäusserung*, och samtidigt återkomsten till sig själv, *Versöhnung*, skrida förbi, så att man kom från omedveten till medveten *enhet* med sig själv. I en svår filosofis gestalt manifesterade sig tidens motsägelsefulla dynamik, utvecklingsidén, drömmen om ett frihetens rike, om helheten, om en om sig själv medveten verklighet.

Den unge Marx avvisade först Hegel. Men snart råkade han i den store filosofens och hans *Dialektiks* trollkrets. Denna dialektik, såsom den inre motsättningen i tänkandets väsen och i alla ting, insikten om att ingenting kan förstås isolerat eller i en rätlinjig följd av orsak och verkan utan måste ses i sin allsidiga växelverkan, i sin mångfald av bestämningar, i tvedräkt med sig själv – så att allt som uppstår också producerar sin egen negation, med tendensen att fortsätta till negationens negation – förblev Marx trogen. I dess konsekvenser har han gått förbi Hegel.

Åren 1842 och 1843 var Marx redaktör för den liberala *Rheinische Zeitung*, men blev på grund av sin radikalt demokratiska inställning ”omöjlig” i 40-talets Tyskland och reste till Paris. De tyska förhållanden som han flydde från beskrev han 1844 med följande ord i *Deutsch-Französische Jahrbücher*:

”Ja, den tyska historien smickrar sig med en rörelse som inget folk på historiens firmament föregått det med eller kan göra efter. Vi har nämligen delat de moderna folkens restauration [återställandet av tidigare förhållanden, E. Fischer] utan att dela deras revolution. Vi blev restaurerade för det första därför att andra folk vågade en revolution och för det andra därför att andra folk drabbades av en kontrarevolution, den ena gången därför att våra herrar var rädda och den andra gången därför att våra herrar inte var rädda. Vi, med våra herdar i spetsen, har bara funnits en enda gång i frihetens sällskap, *på dagen för dess begravning*.”⁴

I Paris träffade Marx den unge Friedrich Engels, son till en fabrikant från Rhenlandet som var verksam i London. På detta sätt fick han inte bara inblick i det modernaste industrilandets sociala förhållanden utan framför allt en vän av ett sällsynt slag. I deras makalösa samarbete har Engels generöst erkänt sin ibland rätt påfrestande väns överväldigande genialitet och varit en osjälvisk hjälpare inte bara i andliga, vetenskapliga och politiska problem utan även i många privata frågor. Vad Engels bidragit med till marxismen i *filosofiskt* avseende kan diskuteras, men odiskutabel är den produktiva vänskap som förenade honom och Marx till en långvarig tvåenighet.

Vad Marx lärde känna i Paris var *proletariatet*.

I proletärens eländiga gestalt såg han *avmänskligandet förkroppsligat*, det extrema exemplet på allt det som romantikerna uppfattade som en motsättning till den mänskliga naturen, som ett hån mot människans väsen. Men även med utgångspunkt från denna yttersta negation skapade Marx förhoppningen om dess övervinnande. Han menade att proletariatet genom sin nöd var tvunget att befria sig från de omänskliga förhållandena genom en omvälvning från grunden, för att när det befriade sig självt bli mänsklighetens befriare.

Med genomträngande intensitet framställer Marx *negationen av människorna i proletären* under sin tidsålder.

”Visserligen producerar arbetet underverk för de rika, men det producerar utarmning för arbetarna. Det producerar palats, men kyffen för arbetarna. Det producerar skönhet, men lemlästning för arbetarna. Det ersätter arbetet med maskiner, men det kastar tillbaka en del av arbetarna till ett

⁴ ”Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie”, Marx/Engels Werke, Berlin 1956, band 1, s. 379.

barbariskt arbete och gör den andra delen till maskiner. Det producerar andlighet, men det producerar nonsens och kretinism för arbetarna.”⁵

Proletärens arbete har till resultat att han inte bejakar sig i sitt arbete, utan förnekar sig, ”inte känner sig bra, utan olycklig, inte utvecklar någon fri fysisk och andlig energi, utan ödelägger sin fysik och förstör sin själ. Därför känner sig arbetaren först utanför arbetet hos sig och i arbetet utanför sig själv. Hemma är han när han inte arbetar och när han arbetar är han inte hemma”.⁶

Marx är de tillspetsade formuleringarnas mästare. Men att han inte överdrev när han talade om proletärernas elände framgår av flera samtida skildringar. Unghegelianerna, den store filosofens radikala lärjungar, väntade sig av *ateismen* att den skulle befria människorna, återföra deras väsen från hinsides till hitsides. Marx såg djupare. Han fattade kritiken av religionen som ”förutsättningen för all kritik”, men dessutom var han medveten om att det handlade om befrielse ur en jordisk, icke ur någon himmelsk fångenskap och han betraktade religionen såväl som ”uttryck för det verkliga eländet” som ”protest mot det verkliga eländet”. – ”Religionen är det betryckta kreaturets suck, själen i en hjärtlös värld, liksom den är anden i förhållanden utan ande. Den är folkets *opium*.”⁷ Liksom så ofta annars är det även i detta sammanhang endast några få som vet vad Marx *verkligt* sagt: oftast citerar man att religionen är ett opium för folket – alltså något varigenom det söves *utifrån* – och den föregående satsen förbigås med tystnad.

”Ateismen har, som förnekande av denna immaterialitet (naturens och människornas) inte längre någon mening, eftersom ateismen är en *negation av Gud* och genom denna negation hävdar *människornas tillvaro (Dasein)*; men socialismen behöver som socialism inte längre en sådan förmedling; den utgår från människornas och naturens *teoretiska och praktiskt sinnliga medvetande som väsendets*. Den är ett *positivt*, inte längre ett genom religionens upphävande förmedlat *självmedvetande* hos människorna, liksom det *verkliga livet* är en positiv, inte längre en genom privategendomens upphävande, *kommunismen*, förmedlad mänsklig verklighet... *Kommunismen* är den nödvändiga gestalten och den energiska principen för framtiden, men kommunismen är inte som sådan målet för den mänskliga utvecklingen – det mänskliga samhällets gestalt.”⁸

Religion, ateism och kommunism var alltså för Marx *moment* i utvecklingen, inte dess mål. Det gällde att tränga fram till människornas verkliga liv, till en positiv humanism. Proletariatets tillvaro var dess slående motsättning. Men inte bara i proletärerna framträdde ”*industrins sönderslitna verklighet*”. Den vetenskapliga analysen av den kapitalistiska industrin bekräftade hundrafalt vad Schiller aningsfullt uttalade, nämligen att ”njutningen skilts från arbetet, medlet från målet, ansträngningen från belöningen”, att i proletärerna fann det fragmentariska, splittrade och sönderslitna i denna maskinernas, profitens och eländets värld sitt mest extrema uttryck. Ju tydligare negationen var, desto klarare blev det *vad* den negerade: den oförverkligade människobilden.

Religionen utgår från Gud, Hegel från staten, Marx från människorna.

I ”Kritik av Hegels statsrätt” skrev Marx:

”Hegel utgår från staten och gör människorna till en subjektiverad stat; demokratin utgår från människorna och gör staten till objektiverade människor ...

⁵ ”Ökonomisch-Philosophische Manuskripte”, MEGA, band 3, s. 84.

⁶ a.a., s. 85.

⁷ ”Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie”, Marx/Engels Werke, band 1, s. 378.

⁸ ”Ökonomisch-Philosophische Manuskripte”, MEGA, band 3, s. 125 och 108.

Människan är inte lagens, utan lagen är människornas därför att den är *mänsklig tillvaro*, medan i den andra är människan den *lagliga tillvaron*. Det är demokratins grundskillnad.”⁹

Avgörande för Marx är inte det rätt och slätt ”allmänna”, något slags system såsom självändamål, utan den konkreta, verkliga, individuella människan. Målet för hans överväganden och strävanden är den fullständiga, den totala människan, människornas verklighet, den positiva humanismen.

Människan behöver *gemenskapen* för att kunna utbilda sig till fri individ. ”I de hittillsvarande surrogaten för gemenskap, i staten och så vidare, existerade den personliga friheten endast för de i den härskande klassens förhållanden utvecklade individerna och endast såtillvida de var denna klass' individer.” De individer vilka uppträder som oavhängiga är i verkligheten betingade inte bara av den gemensamma samhällsliga utvecklingen, av språk, tradition, uppfostran och så vidare, utan även av att de tillhör en klass, ett stånd, ett yrke. Deras personlighet ”betingas och bestäms av bestämda klassförhållanden”. Visserligen förhåller de sig även som personer till varandra, men framför allt som ”*samhälleliga karaktärsmasker*”, alltså inte som särskilda, utan som normerade individer, som ”genomsnittsindivider”. I ”det revolutionära proletariats gemenskap” är det – så menade och hoppades Marx – ”precis tvärtom”. I denna deltar individerna som individer. Inte som ett system av klasser, av kaster, av ”*samhälleliga karaktärsmasker*”, utan som en fri förening av individer förstod Marx kommunismen och därmed den gemensamma kontrollen över alla *betingelser*, ”som hittills överlämnats åt tillfälligheterna och blivit självständiga gentemot de enskilda individerna just genom deras splittring som individer”.¹⁰

Mellan det enskilda och det samhällsliga råder det växelverkan: ”*Liksom* samhället självt producerar *människorna* som *människor*, så produceras det genom dem ... Naturens *mänskliga* väsen existerar bara för de *samhälleliga* människorna; för bara här finns den som band med *människorna*, som tillvaro för den andra, och som den andras för den, ungefär som livselement i den mänskliga verkligheten, bara här finns den som *grundval* för sin egen mänskliga tillvaro.”¹¹

Fastän vår tidsålders vetenskapliga och tekniska revolution mer och mer behöver ”teamwork” är forskarnas, diktarnas och konstnärernas verksamhet inte *omedelbart* förbunden med verklig samhörighet med andra människor, men förutsätter ändå dessa andra. Den värjer sig mot omedelbar samhällslig inblandning och förmyndarskap, men skapar ändå inte bara ur andras erfarenhet, utan *är* i sin avskildhet och relativa autonomi en av formerna för den samhällsliga verksamheten. ”Inte bara min verksamhets material är mig givet som samhällslig produkt – liksom själva språket, inom vilket tänkaren är verksam – utan min *egen* tillvaro *är* samhällslig verksamhet, eftersom vad jag gör av mig själv gör jag också för samhället och medveten om min existens som samhällsvarelse.”¹²

Det handlar inte här om någon platt utilitarism, inte om att min verksamhet omedelbart tjänar samhället, utan om individens samhällsliga karaktär, om *personligheten som resultat och rättfärdigande av samhället*.

”Lika visst som människan därför är en *särskild* individ, och just hennes särskildhet gör henne till individ och till verkligt *individuell* samhällsvarelse, lika visst är hon en *totalitet*, den ideella totaliteten, den subjektiva tillvaron av det tänkta och förnumna samhället för sig, liksom hon också

⁹ Marx/Engels Werke, band 1, s. 231.

¹⁰ MEGA, band 3, s. 64 f.

¹¹ a.a., s. 116.

¹² idem.

i verkligheten är både åskådning och den samhälleliga tillvarons verkliga anda och en totalitet av mänskliga livsyttningar.”¹³

Denna människans totalitet som Marx proklamerat, denna ”mänsklighet i sin natur”, som Schiller kallade den, hör till en början endast till idéernas värld. Den är, bortsett från undantagen, den ännu *icke-förverkligade* möjligheten. Det är den fragmentariska, ofärdiga, vanställda människan förbehållet att utbilda sig till fullständig, till total människa. Det kan hon endast (åter bortsett från undantagen) genom samhället i dess utveckling. Ju mer av omvärlden människan förmår ”tillägna sig” sinnligt, själsligt, andligt, ju allsidigare detta tillägnande blir, desto intensivare blir hennes totalitet, desto mer blir hon till en *fullständig* människa.

”Människan tillägnar sig sitt allsidiga väsen på ett allsidigt sätt, alltså som en total människa. Vart och ett av hennes *mänskliga* förhållanden till världen, att se, höra, lukta, smaka, känna, tänka, betrakta, förnimma, vilja, vara verksam, älska, kort sagt alla organ för hennes individualitet, liksom de organ vilka omedelbart till sin form är samhälleliga organ, är i sitt *konkreta* förhållande eller i sitt *förhållande till föremålet* för tillägnandet av detsamma. Den *mänskliga* verklighetens tillägnande, dess förhållande till föremålet är beviset *på den mänskliga verkligheten*; mänsklig verklighet och mänskligt *lidande*, mänskligt fattade, är människans självåttnjutande.”¹⁴

De föremål som människan *tillägnar sig* genom sina sinnen, genom sitt intellekt, genom sin fantasi, blir till hennes eget *försakligande* (*Vergegenständlichkeit*). Hon förenar sig med dem, gör dem, när hon upptar dem, till sin egen skapelse, till en del av sig själv. För att humanisera sinnena, för att utbilda dem till *mänskliga* sinnen krävs människosläktets *hela* utveckling.

Många kommentatorer förbiser att Marx, när han talar om detta *allsidiga* tillägnande, om den ”djupt *allsinniga*” människan, i själva verket karakteriserar det *skapande*, i ordets vidaste mening *konstnärliga* tillägnandet och att för honom var *kärleken* en väsentlig form för ett sådant tillägnande. I en värld av besittningstagande, av handel och profit krympes detta *humana* i tillägnandet samman genom *hävandet*. Marx vänder sig lidelsefullt mot detta habegär, som erkänner det fysiska omedelbara ägandet som ”livets och tillvarons enda mål”.¹⁵ Genom detta habegär infekteras också kärleken, reduceras mannens förhållande till kvinnan till ett förhållande av ägande och herravälde. Såväl äktenskapet i dess nuvarande form – som ”en *form av exklusiv privategendom*” – som kravet på kvinnogemenskap hos en ”ännu ganska rå och tanklös kommunism” motsvarar tillägnandet genom havandet och därmed människans degradering till ett föremål.

”I förhållandet till *kvinnan*, som rovet och pigan för den samhälleliga vällusten, har den oändliga förnedring uttryckts, i vilken människan existerar för sig själv... Med utgångspunkt från detta förhållande kan man också bedöma människornas hela bildningsgrad. Av detta förhållandes karaktär följer i vilken utsträckning *människan* blivit och uppfattat sig som *släktvarelse*: mannens förhållande till kvinnan är det *naturligaste* förhållandet mellan människor. Av detta framgår alltså i vilken utsträckning människornas *naturligaste* förhållande blivit *mänskligt* eller i vilken utsträckning det *mänskliga* väsendet blivit hennes *naturliga* väsen, i vilken utsträckning hennes *mänskliga natur* blivit hennes *natur*. I detta förhållande visar det sig också i vilken utsträckning människans *behov* blivit *mänskligt* behov, i vilken utsträckning alltså den *andra* människan blivit ett behov som människa, i vilken utsträckning hon i sin mest individuella tillvaro också är gemenskapsvarelse.”¹⁶

Detta naturliga förhållande blir en måttstock på *förmänskligandet*: i sin utveckling från ansiktslös sexualitet till ”högre parning” (höherer Begattung, Goethe), till sinnlig, själslig och andlig gemenskap, till erkännandet av den andra som en fri varelse, dödas inte naturen, utan

¹³ a.a., s. 117.

¹⁴ a.a., s. 118.

¹⁵ a.a., s. 112.

¹⁶ a.a., s. 113.

stegras till människo-natur. Karl Marx gifte sig 1843 med den vackra Jenny von Westphalen; den 21 juni 1856 skrev han från London ett brev till henne, i vilket det heter:

”En tids frånvaro är bra, därför att i nuet verkar tingen alltför lika för att man skall kunna skilja dem åt. Till och med torn förefaller i närheten dvärglika, medan det som är smått och alldagligt växer för mycket, betraktat på nära håll. Så är det med lidelserna också. Små vanor, som genom den närhet med vilken de rycker en in på livet antar lidelsefull form, försvinner så snart det omedelbara föremålet för dem försvunnit ur ens åsyn. Stora lidelser, som genom sitt föremåls närhet antar formen av små vanor, växer och återfår sitt naturliga mått genom avståndets trolldomsverk. Så är det med min kärlek. Du behöver bara ha blivit borttryckt från mig genom en dröm så vet jag genast att tiden för den bara tjänat till det som solen och regnet tjänar till åt växterna, nämligen att växa. Min kärlek till dig visar sig, så snart du är långt borta, vara vad den är, en jätte, till vilken min andes hela energi och mitt hjärtas hela karaktär sammanträngts. Jag känner mig åter som en man, därför att jag känner en stor lidelse, och den mångfald i vilken forskningen och den moderna bildningen invecklar oss, liksom den skepticism, med vilken vi med nödvändighet kritiserar alla subjektiva och objektiva intryck, är alltigenom ägnade att göra oss alla små, svaga och obeslutsamma. Men kärleken, inte till den Feuerbachska människan, inte till den Moleschottska ämnesomsättningen, inte till proletarietet, utan kärleken till Liebchen och särskilt till Dig gör mannen åter till man ...

’Begravd i hennes armar, uppväckt av hennes kyssar’ – nämligen i Dina armar och av Dina kyssar, överlämnar jag åt brahmanerna och åt Pytagoras deras lära om själavandringen och åt kristendomen dess lära om återuppståndelsen.”¹⁷

I tillägnandet genom kärleken har naturen på detta sätt blivit människo-natur.

Människan fostrar sig själv till människa genom att humanisera vad som är hennes *natur*, utan att reducera andra människor till föremål, utan fastmer göra naturens föremål till *sina* föremål, till mänskligt fattade, urskilda och gestaltade föremål, genom vilkas mänskliga tillägnande hon själv utvecklar sina möjligheter och sin egen fullständighet. Tillägnandet genom *havandet*, uppsplittringen av den möjliga fullständigheten i privategendomens lappverk, gör människorna ”dumma och ensidiga” – men var och är ändå den oundvikliga övergången till ett allsidigt produktivt samhälle, i vilket behoven ökar i takt med den ökande förmågan och i vilket människan inte reduceras till sak – alltså ett i sanning humanistiskt samhälle.

Marx var ingen gråtmild moralist: genom att blottlägga havandet, privategendomens herravälde, människornas avmänskligande genom det kapitalistiska produktionssättet, i all dess vederstygglighet, såg han det som ett nödvändigt moment i den historiska utvecklingen och han såg det nya mogna fram i det.

”Privategendomen har gjort oss så dumma och ensidiga att ett föremål bara är *vårt* när vi har det, när det alltså existerar för oss som kapital eller också blir omedelbart besatt, uppätet, buret på vår kropp, bebott av oss o.s.v., kort sagt *utnyttjat*...

I stället för *alla* fysiska och andliga sinnen har därför helt enkelt *alla* dessa sinnen fjärmats från oss, *havande*-sinnet inträtt. Till detta absoluta armod måste människans väsen reduceras för att dess inre rikeedom skall födas fram.”¹⁸

Det av det råa praktiska behovet fångade *sinnen* har också bara ett *bornerat* sinne. För den utsvultna människan existerar inte den mänskliga formen av föda, utan bara dess abstrakta tillvaro som föda: ”den kunde lika gärna föreligga i råaste form, och det går inte att säga varigenom denna förtäring skiljer sig från den *djuriska* förtäringen”.¹⁹

¹⁷ ”Familie Marx in Briefen”, Berlin 1966, s. 72 f.

¹⁸ a.a., s. 118.

¹⁹ a.a., s. 120.

Skall det således inte finnas några utsvultna människor måste samhället uppnå förmågan att inte bara tillgodose de mest primitiva behoven, utan samtidigt avancera mot högre, mera differentierade, inte längre djuriska, utan mänskliga behov. I privategendomens samhälle hopas materialet för en sådan framtid:

”Liksom genom *privategendomens* rörelse, med dess rikedom och elände – eller dess materiella och andliga rikedom och elände – det vardande samhället finner allt material för detta *bildande*, så producerar det vordna samhället människan i detta hennes väsens hela rikedom, den *rika* och djupt *allsinniga* människan som sin verklighet.”²⁰

Som *vardande* uppfattade Marx det borgerliga samhället med alla dess motsägelser, som *vordet* tänkte han på kommunismen. Av denna väntade sig Marx inte den enkla negationen av privategendomen, utan dess positiva upphävande i överflödet av det materiella goda, i andens och humanitetens fullständighet, det ”verkliga *tillägnet av människans väsen* genom och för människorna”.²¹

Denna i tanken föregripna kommunism var för Marx det ”*sanna* upphävandet av motsättningen mellan människorna och naturen och med människorna”. Han hoppades att i den skulle ”naturalismen”, det vill säga det naturliga, naturgivna, fullkomnas till ”humanism”, det vill säga till den hela, medvetna, enhetliga människans fullständighet. Alltså inte sinnen avtynande, utan deras förmänskligande, inte förkrympning av det kroppsliga till förmån för det andliga eller tvärtom, utan utveckling av *alla* möjligheter till prestationer och njutning, inte materiell och andlig utarmning, utan allsidigt tillägnande av världen och dess möjligheter, inte massornas likriktning och avpersonifiering, utan individualitetens mångfald i frivillig gemenskap – det var den samhälleliga målsättningen för den unge likaväl som för den gamle Marx.

Alltså sluttillstånd, Elysium, paradis? Tvärtom: början till den verkligt mänskliga utvecklingen. Drömmen går alltid före saken, tanken före handlingen:

”För att upphäva *privategendomens tanke*, därtill räcker den *tänkta* kommunismen fullständigt. För att upphäva den verkliga *privategendomen* krävs en verklig kommunistisk aktion. Historien kommer att bringa den, och den rörelse som vi i *tanken* vet är sig själv upphävande kommer att i verkligheten genomgå en mycket rå och vidlyftig process. Vi måste emellertid betrakta det som ett verkligt framsteg att vi från första början *blivit medvetna om såväl den historiska rörelsens begränsning som dess mål, och att detta medvetande övervinner dem.*”²²

Medvetandet övervinner alltså såväl den historiska rörelsens mål som dess begränsning. Det är ett medvetande som erkänner inte kommunismen som sluttillstånd, utan bara som ett moment i en i princip oändlig utveckling och som samtidigt har *utopins* mod.

Under sina senare år försåg Marx den fjärran ifrån lysande utopin med sparsammare med färg, men han uppgav den aldrig. Det *positiva* upphävandet av privategendomen till produktionsmedlen, arbetets vetenskapliga karaktär och människornas maximala avlastning genom maskinerna skulle möjliggöra den totala människan, den allsidiga utvecklingen av hennes anlag och färdigheter – därom var också den åldrande Marx övertygad.

Marx, men framför allt Engels, tänkte sig först att den totala människan skulle framväxa *inom* den samhälleligt nödvändiga materiella produktionen, genom maskinernas bemästrande, genom sin verksamhets ständigt växlande karaktär. Marx frångick denna föreställning. Redan i de 1857-1858 nedtecknade ”Grunddrag till kritiken av den politiska ekonomin” lade han tonvikten på ”individernas konstnärliga och vetenskapliga utbildning genom den för alla

²⁰ a.a., s. 121.

²¹ a.a., s. 114.

²² a.a., s. 134.

frigjorda tiden”, men han ansåg det ännu möjligt att den ”omedelbara materiella produktionsprocessen” skulle frigöra sig från ”nödtvångets” form.²³

I sitt sista verk, tredje bandet av ”Kapitalet”, reviderade han denna uppfattning:

”Samhällets verkliga rikedom och möjligheten till beständig utvidgning av dess reproduktionsprocess beror alltså inte på längden av merarbetet utan på dess produktivitet och på de mer eller mindre rikhaltiga produktionsbetingelser, under vilka det fullbordas. Frihetens rike begynner i själva verket först där det arbetande som är bestämt av nöd och yttre ändamålsenlighet upphör; det ligger alltså enligt sakens natur på andra sidan den egentliga materiella produktionens sfär. Liksom vilden måste kämpa mot naturen för att tillgodose sina behov, för att uppehålla livet och reproducera det, så måste även den civiliserade göra det i alla samhällsformer och under alla möjliga produktions-sätt. Med sin utveckling utvidgar sig detta naturnödvändighetens rike, emedan behoven gör det; men samtidigt utvidgar sig de produktivkrafter som tillfredsställer dessa. Friheten på detta område kan blott bestå däri, att den samhälleliga människan, de associerade producenterna, rationellt reglerar denna sin ämnesomsättning med naturen, bringar den under sin gemensamma kontroll i stället för att behärskas av densamma som av en blind makt; fullbordar den med minsta kraftansträngning och under de för den mänskliga naturen mest värdiga och adekvata betingelser. Men detta förblir alltid ett nödvändighetens rike. På andra sidan detsamma begynner den mänskliga kraftutveckling som är sitt eget ändamål, frihetens sanna rike, som emellertid blott kan blomstra med detta nödvändighetens rike som sin grundval. Arbetsdagens förkortning är grundbetingelsen.”²⁴

”Frihetens rike” på andra sidan den egentliga materiella produktionen som människornas sanna rike, dess utveckling i konst och vetenskap, vänskap och kärlek, gemenskap och personlighet – denna stora utopi hade skisserats i den unge Marx' verk och bevarats i den gamles. Inte det ”abstrakta”, monotona arbete varigenom människan degraderar sig själv till ett brottstycke, utan det *skapande* arbetet, den mänskliga kraftutveckling som är sitt eget ändamål, var för Marx inkarnationen av humanismen.

2. Det skapande arbetet

Storheten i Hegels filosofi låg för Marx främst däri ”att Hegel fattar människornas självuppfostran som en process ... att han alltså fattar *arbetets* väsen och inser att den konkreta människan, den sanna och därför verkliga människan är resultatet av hennes *eget arbete*”.²⁵

”Hegel fattar alltså ... – inom ramen för abstraktionen – arbetet som människornas *självuppfostringshandling*... som människans väsen vilket består provet ...”²⁶

”Djuret är ett omedelbart helt med sin livsverksamhet. Det skiljer sig inte från den. Det är *den*. Människan gör själv sin livsverksamhet till föremål för sin vilja och sitt medvetande. Hon har medveten livsverksamhet ...

Det praktiska utarbetandet av en *föremålslig värld*, *bearbetandet* av den oorganiska naturen är beviset på människan som medveten varelse, det vill säga en varelse som förhåller sig till sitt släkte som till sitt eget väsende eller som släktväsende. Visserligen producerar även djuren. De bygger sig bon, nästen eller reden som bina, bävern, myrorna o.s.v. Men de producerar endast vad de omedelbart behöver för sig eller sina ungar; de producerar ensidigt, medan människan producerar universellt; de producerar endast under de omedelbara fysiska behovens herravälde, medan människan producerar även fri från fysiska behov och *först verkligen producerar fri från dessa* [E. Fischers kursiv.]; djuren producerar endast sig själva, medan människan reproducerar hela naturen; djurens produkt hör omedelbart till deras fysiska liv, medan människan står fri gentemot sin produkt...

²³ ”Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie”, Moskva 1939, s. 539.

²⁴ Marx/Engels Werke, band 25, s. 828.

²⁵ ”Ökonomisch-Philosophische Manuskripte”, MEGA, band 3, s. 156.

²⁶ a.a., s. 167.

Just i bearbetningen av den föremålsliga världen visar sig människan verkligen som ett *släktväsende*. Denna produktion är hennes verksamma släktväsende. Genom den framträder naturen som *hennes* verk och hennes verklighet. Föremålet för arbetet är därför *försakligandet av människans släktliv*; därigenom att hon betraktar sig själv inte bara som i medvetandet intellektuell, utan som verksam, verkligt fördubblad, och därför ser sig själv i en av henne skapad värld ...”²⁷

Människan som sin egen skapare, som förvandlingsbar, utvecklingsbar produkt av sitt arbete, som varelse som konkretiserar sig i sitt verk och betraktar sig i dessa föremål, i denna av henne skapade verklighet, återfinner sig i den och uppmuntras till strävan efter fullkomlighet, det är det centrala temat i den filosofi som Marx i dess grunddrag fann före sig, ur vilken han drog konsekvenserna och som han därmed också väsentligt berikade. Det påfallande i detta utkast, som föreligger i ”Ekonomiska och filosofiska manuskript”, är hur arbetets filosofiska *princip* griper in i dess historiska uppenbarelseformer. Att människan ”bara verkligen producerar fri” från fysiska behov är ett föregripande av ett ännu inte uppnått eller endast sporadiskt uppnått tillstånd, i vilket arbetet inte längre är tvång eller nöd, utan skapande kraftutveckling. Men att redan i dess ursprung konstatera denna arbetets *skapande* karaktär var en upptäckt av de outtömliga möjligheter som människan som arbetande varelse bär inom sig.

Det fanns alltså denna varelse, som framträtt någon gång ur naturen, samtidigt natur och mot-natur, som skilde sig från alla andra släkten genom *medveten verksamhet*. Marx var på det klara med att många slag av betingelser måste samverka för att möjliggöra denna varelses uppkomst, men inlät sig inte på några biologiska eller andra spekulationer, vilka väl fantasin, men inte vetenskapen befordrade. Avgörande för honom var detta nya släktes nya *kvalitet*, ur vilka processer den än framkommit, dess väsen: arbetet.

Djurens släktväsen är upprepning av det evigt lika; människans släktväsen är förvandling, förändring, utveckling. Djuret är det till nutid vordna förflutna, människan är *framtid*, inte bara förflutet och nutid. Djuret tar vad naturen erbjuder det, människan tvingar naturen att ge henne mer. Hon lägger sin hand på den, råkar i konflikt med den, fjärrar sig från den och tillägnar sig det som blivit främmande därigenom att hon gör det brukbart för sina syften, därigenom att hon bearbetar det.

I ordets fullständiga betydelse *arbetar* sig människan ut ur naturen, gestaltar i samverkan mellan sina händer, sitt medvetande, sin fantasi, i gemenskap med sina likar, sin människo-natur.

Vad är då arbetet, som skenbart är så enkelt att definiera men i verkligheten är så rikt på bestämmingar och har så gränslösa verkningar?

”Arbetet är först och främst en process mellan människa och natur, vari människan genom sin verksamhet förmedlar, reglerar och kontrollerar sin ämnesomsättning med naturen. Hon uppträder själv som en naturmakt mot naturmaterialet. Hon sätter i rörelse naturkrafter som hennes kropp är utrustad med, armar och ben, huvud och hand, för att tillägna sig naturmaterialet i en för hennes eget liv brukbar form. I det hon genom denna rörelse verkar på den yttre naturen och förändrar densamma, förändrar hon tillika sin egen natur. Hon utvecklar de potenser som slumrar hos henne och tvingar dess krafter spel under sitt eget herravälde. Vi har inte här att göra med arbetets första, djuriskt instinktmässiga former. Det tillstånd, vari det mänskliga arbetet ännu inte hade avlagt sin första instinktartade form, ligger långt borta som urtidens bakgrund till det tillstånd, vari arbetaren uppträder på varumarknaden som säljare av sin egen arbetskraft. Vi förutsätter arbete i en form, som är uteslutande mänsklig. En spindel förrättar operationer som liknar vävarens, och ett bi kommer genom byggnaden av sina vaxceller mången mänsklig byggmästare att blygas. Men det som a priori skiljer den sämsta byggmästare från det bästa bi är, att han har byggt cellen i huvudet,

²⁷ a.a., s. 88.

innan han bygger den i vax. Vid arbetsprocessens slut framkommer ett resultat, som redan vid dess början var för handen i arbetarens föreställning, alltså idémässigt.”²⁸

För att bestämma arbetets väsen framlägger Marx det således i en redan utvecklad form och förbiser inte att även det har en historia som går långt tillbaka, från utnyttjandet av ett i naturen funnet ”tillfällighetsverktyg” till upptäckten att det är möjligt att efterlikna sådana verktyg och göra dem ändamålsenligare, att alltså erfarenheten av ”ändamålsenligheten” föregår syftet, detta föregripna syfte, det i arbetarnas föreställning idémässigt föreliggande resultatet. Han antyder att arbetet inte bara måste vara ansträngning, inte bara den över människorna överhängande förbannelsen att de måste förtjäna sitt bröd i sitt anletes svett, utan att det som ”spel av hans egna fysiska och andliga krafter” kan rycka med sig den arbetande och förena prestationsprincipen med lustprincipen. I en polemik mot Adam Smith ställer Marx den i arbetet inneboende *skapande* principen mot de ”historiska formerna av arbete som slav-, träl- och lönearbete”. I dessa sina historiska former är det *yttre tvångsarbete* och har förlorat lusten att övervinna hindren och målsättningar som ”självförverkligande, föremåls- ligande av subjektet och därför verklig frihet, vars aktion arbetet just är”.²⁹

Det ursprungliga arbetets instinktartade form övervinnes genom *arbetsmedlen*.

”Bruk och tillverkning av arbetsmedel, ehuru i sin grodd något redan för vissa djurarter eget, karakteriserar den specifikt mänskliga arbetsprocessen, och Franklin definierar därför människan som 'a toolmaking animal', ett verktygsfabricerande djur. Samma vikt som fossila skelettresten har för kännedom av förgångna djurarters byggnad har relikter av arbetsmedel för bedömandet av förgångna ekonomiska samhällsbildningar. Det är inte vad som göres utan hur, med vilka arbetsmedel det göres, som skiljer de ekonomiska epokerna. Arbetsmedlen är inte blott gradmätare på den mänskliga arbetskraftens utveckling utan utvisar också de samhälleliga förhållanden i vilka arbetet utföres ...

I arbetsprocessen åstadkommer människans verksamhet genom arbetsmedlet en från början avsedd förändring av arbetsföremålet. Processen utslöcknar i produkten. Dess produkt är ett bruksvärde, ett naturmaterial, som genom formförändring lämpats efter mänskliga behov. Arbetet har förbundits med sitt föremål. Arbetet har objektiverats och objektet har förädlats. Det som på arbetarnas sida uppträdde i form av rörelse, uppträder nu på produktens sida som vilande egenskap, i varats form.”³⁰

Den växelverkan i vilken människan genom arbetet inträder med naturens material framträder i arbetets dubbelnatur som produktion och konsumtion:

”Arbetet förbrukar sina sakliga element, föremål och medel, äter dem, och är alltså en konsumtionsprocess. Denna produktiva konsumtion skiljer sig från den individuella konsumtionen däri, att den sistnämnda förtär produkterna såsom den levande individens livsmedel, den förstnämnda som livsmedel för arbetet, hans verkande arbetskraft.”³¹

Men inte bara arbetet konsumerar naturens material, utan naturens material förbrukar också energin hos dem som bearbetar den. Den återställs till naturen i varje skapande arbete inte bara som arbetsprodukt, som förmänskligat naturmaterial, utan också som bekräftelse på dess individualitet, de i naturen slumrande potentierna.

”Arbetsprocessen sådan som vi framställt den i dess enkla och abstrakta moment – ändamålsenlig verksamhet för framställning av bruksvärden, naturens anpassande till mänskliga behov – är den allmänna betingelsen för ämnesomsättningen mellan människa och natur, den eviga naturbetingel-

²⁸ Karl Marx, ”Kapitalet”, Stockholm 1930, band I, s. 152 f.

²⁹ ”Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie”, s. 505.

³⁰ ”Kapitalet”, band I, s. 154 ff.

³¹ a.a., s. 158.

sen för det mänskliga livet och därför oberoende av varje särskild form för detta liv, fastmer för alla dess samhällsformer lika gemensam.”³²

Innan vi övergår till det icke-gemensamma, till de historiska former av arbete som betingats av arbetsmedlens utveckling, av den tilltagande arbetsdelningen, av produktionen av varor för marknaden, av *hävandet* och *härskandet*, vill vi ännu en gång understryka vilken betydelse som *principen om arbetet som människans släktväsen* har för Marx och hans livsverk. Att fatta arbetet som ett föregripande av arbetsprodukten innebär att förstå människan som den varelse vilken skisserar, planerar och konstruerar det framtida. I det första verktyget finns potentiellt alla kommande verktyg och i den första erfarenheten av att omvärlden kan förändras genom medveten verksamhet finns alla ännu obekanta men ohejdbara förändringar. Den varelse som en gång börjat att med sina händers arbete, med sitt intellekt och sin fantasi tillägna sig naturen kan aldrig göra det till slut. Bakom varje erövring anmäler sig det ouppnådda.

Om således arbetet inte är skapande, utan förstörande, om det inte är ett fritt spel mellan krafter, utan tvångsarbete, inte är utveckling av alla fysiska och andliga möjligheter, utan deras förkrympning, förnekar det sin egen princip och därmed människans princip.

3. Arbetsdelning och alienation

Arbetet uppfattas i princip som *helhet*, som människornas släktväsen, som deras *gemensamma* skapande verksamhet. För att uttömma dess möjligheter och aktivera de hos människorna slumrande potenserna måste det bli till en *mångfald*, *uppdelad* bland många – för ingen enskild och ingen lokalt och tidsmässigt begränsad gemenskap förmår uträtta vad endast hela människosläktet gemensamt förmår. För att bli *allsidigt* behövde därför arbetet *ensidigt* verkamma. För att *utvidga* produktionen gällde det att *inskränka* arbetsområdena. För att möjliggöra allmän *rikedom* – materiellt och andligt överflöd – var under årtusenden *de fås berikande* och *de många armod* oundviklig.

Arbetsdelningen har inte bara sprängt enheten, utan också frambringat och befast den sociala ojämlikheten med yrkenas ojämlikhet. Arbetet har inte delats och delas inte i lika delar, utan till *fördel* för de starkare och till *nackdel* för de svagare.

Marx skiljer mellan *samhällelig* och *speciell arbetsdelning* – alltså mellan arbetets delning inom samhället och inom arbetsprocessen, varvid dessa båda kategorier på mångfaldiga sätt griper in i varandra.

”Håller man blott själva arbetet i ögonsikte, så kan man beteckna den samhälleliga produktionens uppdelning i dess huvudsläkter, som jordbruk, industri o.s.v., som allmän arbetsdelning, produktionssläktenas särskiljande i arter och underarter som speciell arbetsdelning och arbetets delning inom en verkstad som enskild arbetsdelning.”³³

Den samhälleliga produktionens uppdelning i dess huvudarter leder till uppkomsten av *privategendomen*, den splittrar samhället i besuttna och obesuttna, härskande och behärskade, exploatorer och exploaterade.

”Arbetets delning inom samhället och individens däremot svarande begränsning till särskilda yrkesområden utvecklar sig, liksom arbetsdelningen inom manufakturen, från motsatta utgångspunkter. Inom en familj, i högre utveckling inom en stam*, uppkommer en organisk arbetsdelning ur köns- och åldersskillnaderna, alltså på rent fysiologisk grundval, som med

³² idem.

³³ a.a., s. 318.

* I förarbetena till ”Kapitalet” och ”Grunddrag till kritik av den politiska ekonomin” har Marx förutsatt inte familjen, utan stammen som det ursprungliga. Senare forskningsresultat har bekräftat detta antagande.

samhällets utvidgning, befolkningens tillväxt och särskilt med konflikterna mellan olika stammar och den ena stammens underkuvande genom den andra, får sitt material utvidgat.”³⁴

Marx har upprepade gånger framhållit betydelsen av erövringen, *ockupationen* för den samhälleliga arbetsdelningens och privategendomens uppkomst. Vi citerar bara ett avsnitt härom:

”Kriget är ett av de ursprungligaste arbetena i var och en av dessa naturliga gemenskaper, såväl för att bevara egendomen som för att förvärva ny ... Blir människan själv erövrad som organiskt tillbehör till jorden och marken så erövrar hon som en av produktionens förutsättningar, och så uppstår slaveriet och livegenskapen, som snart förfalskar och förändrar de ursprungligaste formerna för alla gemenskaper och själva blir deras grundval.”³⁵

”Å andra sidan uppkommer ... produktutbyte på de punkter, där olika familjer, stammar, gemenskaper o.s.v. kommer i kontakt, ty i kulturens begynnelse är det icke privatpersoner, utan familjer, stammar o.s.v., som uppträder självständigt mot varandra. Olika samhällen finner olika produktionsmedel och livsmedel i sin naturomgivning. Deras produktionsätt, levnadssätt och produkter är därför olika. Det är denna organiskt framvuxna olikhet, som vid kontakt mellan samhällena framkallar ömsesidigt utbyte av produkter och därmed så småningom dessa produkters förvandling till varor ... Här... uppstår den samhälleliga arbetsdelningen genom utbyte mellan ursprungligen olika men av varandra oavhängiga produktionsområden.”³⁶

Växande befolkning och ökad produktion, offentlig makt och handel är också förutsättningar för arbetsdelningen.

”Den största uppdelningen mellan det materiella och det andliga arbetet är splittringen mellan stad och land. Motsättningen mellan stad och land börjar med övergången från barbariet till civilisationen, från stamväsendet till staten, från lokaliteten till nationen, och löper genom hela civilisationens historia ända fram till i dag... – Med staden följer också nödvändigheten av förvaltning, polis, skatter o.s.v., kort sagt samhällsbildningar och därmed politik över huvud taget. Här framträdde först uppdelningen av befolkningen i två stora klasser, som direkt beror på arbetets delning och på produktionsinstrumenten. Staden är redan ett resultat av koncentrationen av befolkning, produktionsinstrument, kapital, nöjen och behov medan landet företer motsatt resultat, isolering och avskildhet. Motsättningen mellan stad och land kan bara existera inom privategendomens ram. Den är det krassaste uttrycket för individens subsumtion (underordnande) under arbetsdelningen, under en bestämd, honom påtvungen verksamhet, en subsumtion som gör den ene till ett bornerat stadsdjur och den andre till ett bornerat lantdjur och dagligen återskapar motsättningen mellan de bådas intressen.”³⁷

Såväl den samhälleliga arbetsdelningen som arbetsdelningen inom produktionsprocessen leder, med utarbetandet och konkretiseringen av de i människosläktet slumrande potentialerna och möjligheterna, samtidigt till ”en viss *andlig och kroppslig förkrympning*”.³⁸

Hantverkaren producerade ännu hos sig själv, i all anspråkslöshet, något helt, avrundat:

”Arbetsdelningen i städerna mellan de enskilda skråna var ännu helt organisk och inom själva skråna inte alls genomförd mellan de enskilda arbetarna. Varje arbetare måste vara förtrogen med en hel rad arbeten och kunna göra allt som kunde göras med hans verktyg. De begränsade kommunikationerna och den svaga förbindelsen mellan de enskilda städerna, den ringa befolkningen och de begränsade behoven medgav ingen fortsatt delning av arbetet och därför måste alla som ville bli mästare bemästra hela sitt hantverk. Därför uttrycktes hos medeltidens hantverkare ännu ett visst intresse för hans särskilda arbete och för arbetsskickligheten, som kunde stegas till en viss, begränsad konstnärlighet. Därför gick emellertid också varje hantverkare under medeltiden helt upp

³⁴ a.a., s. 319.

³⁵ ”Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie”, s. 390.

³⁶ ”Kapitalet”, band I, s. 319.

³⁷ ”Die Deutsche Ideologie”, MEGA, band 5, s. 39.

³⁸ ”Kapitalet”, band I, s. 330.

i sitt arbete, han var dess godmodige tjänare och i långt högre grad än den moderna arbetaren, som är likgiltig för sitt arbete, subsumerad under det.”³⁹

Redan i *manufakturen*, i vilken den systematiska arbetsdelningen så småningom tar överhand, ändrar sig hantverkarens personliga förhållande till sin arbetsprodukt och *maskineriet* leder till en radikal *avpersonifiering* av arbetaren.

”Närmast gör sig i maskineriet arbetsmedlets rörelse och verksamhet självständigt i förhållande till arbetaren. Det blir i och för sig ett industriellt perpetuum mobile, som skulle fortsätta att producera oavbrutet, om det icke stötte på vissa naturens hinder beträffande sina mänskliga biträden: deras kroppsliga svaghet och deras egen vilja.”⁴⁰

”Med arbetsverktyget övergår även virtuositeten i dess hanterande från arbetaren till maskinen. Verktygets prestationsförmåga har emanciperat sig från den mänskliga arbetskraftens skrankor. Därmed är den tekniska grundval upphävd, som arbetsdelningen inom manufakturen vilar på. I stället för denna arbetsdelnings karakteristiska hierarki av specialiserade arbetare inträder därför i den automatiska fabriken tendensen att nivellera de arbeten, som maskineriets biträden skall utföra; i stället för specialarbetarnas konstlat frambragta skillnader framträder övervägande de naturliga skillnaderna mellan ålder och kön.”⁴¹

”I manufaktur och hantverk betjänar sig arbetaren av verktyget. I fabriken tjänar han maskinen. Där utgår arbetsmedlets rörelse från honom, medan han här måste följa dess rörelse. I manufakturen bildar arbetarna lemmarna i en levande mekanism. I fabriken existerar, oberoende av dem, en död mekanism, och med denna införlivas de såsom levande bihang...

Medan maskinarbetet till det yttersta angriper nervsystemet, undertrycker det musklernas mångsidiga spel och upphäver all fri kroppslig och andlig verksamhet. T.o.m. arbetets underlättande blir ett tortyrmedel, genom att maskinen inte befriar arbetaren från arbete utan hans arbete från allt innehåll... Den individuella maskinarbetarens detaljskicklighet försvinner som en obetydlig bisak inför vetenskapen, de oerhörda naturkrafterna och det samhälleliga massarbetet som är förkroppsligade i maskinsystemet och med det bildar 'mästarens' [master] makt...

Arbetarens tekniska underordnande under arbetsmedlets likformiga gång och arbetsorganismens egendomliga sammansättning av individer av bägge könen och de mest olika åldrar skapar en kasernaktig disciplin, som utbildar sig till fullständig fabriksregim och fullt utvecklar det redan förut omnämnda uppsiktsarbetet och alltså tillika arbetarnas uppdelning i kroppsarbetare och uppsyningsmän, i meniga industrisoldater och industriunderofficerare.”⁴²

Under sin historiska utveckling blir alltså arbetet en negation av vad som är dess princip: skapande verksamhet, genom vilken människan hävdar sig själv. Hon förverkar i stället sig själv som tillbehör till maskinen, som delfunktion i den mekanism som styrs av arbetsmedel vilka behärskar henne. Dialektikern Marx såg emellertid inte bara negationen, utan också dess tilltagande mottendens:

”Den moderna industrin betraktar och behandlar aldrig som definitiv den förhandenvarande formen av en produktionsprocess. Dess tekniska grund är därför revolutionär, medan alla föregående produktions sätt var i det väsentliga konservativ. Genom maskineri, kemiska processer och andra metoder omväxlar den ständigt med produktionens tekniska grundval även arbetarnas funktion och arbetsprocessens samhälleliga kombinationer. Den revolutionerar därmed ständigt arbetsdelningen inom samhället och slungar oupphörligt kapitalmassor och arbetarmassor ur en produktionsgren in i en annan. Storindustrins natur betingar därför växling av arbete, olika arbetsuppgifter, arbetarens allsidiga rörlighet. Å andra sidan reproducerar den i sin kapitalistiska form den gamla arbetsdelningen med dess förstenade säregenheter... Detta är den negativa sidan.

³⁹ ”Die Deutsche Ideologie”, MEGA, band 5, s. 41.

⁴⁰ ”Kapitalet”, band I, s. 367.

⁴¹ a.a., s. 283.

⁴² a.a., s. 385 ff.

Men om arbetsväxlingen nu gör sig gällande blott som en betvingande naturlag och med den blint förstörande verkan hos en naturlag, som överallt stöter på hinder, gör storindustrin genom själva sina katastrofer det till en fråga om liv och död att erkänna arbetsväxlingen och därmed möjligaste mångsidighet hos arbetaren som allmän samhällelig produktionslag och att anpassa förhållandena efter dess normala realiserande. Den gör det till en fråga om liv eller död att ersätta ohyggligheten av en eländig, för kapitalets växlande exploateringsbehov i reserv hållen disponibel arbetarbefolkning med en människans absoluta disponibilitet för växlande arbetskrav; att ersätta delindividen, blotta bäraren av en samhällelig detaljfunktion, med totalindividen, för vilken olika samhälleliga funktioner är varandra avlösande verksamhetsformer.”⁴³

Marx har påvisat ur vilka förutsättningar arbetsdelningen oundvikligen måste uppstå. Lika oundviklig visade sig också dess följd vara, den *gemensamma egendomens* delning, övergången till *privategendom*:

”Genom delningen av arbetet är från första början delningen även av *arbetsbetingelserna*, verktygen och materialet, givet och därmed det ackumulerade kapitalets splittring på skilda ägare, och därmed splittringen mellan kapital och arbete, liksom de skilda formerna av egendomen själv. Ju mer arbetsdelningen fortskrider och ju mer ackumulationen växer, desto skarpare utbildar sig också denna splittring. Arbetet självt kan endast bestå under förutsättning av denna splittring.

Här visar sig alltså två fakta. För det första framträder produktivkrafterna som helt oavhängiga och lösriova från individerna, som en egen värld vid sidan av individerna, vilket har sin grund i att dessa individer, vilkas krafter de är, existerar splittrade och i motsatsställning till varandra, medan dessa krafter å andra sidan är verkliga krafter endast i förbindelser och sammanhang med dessa individer. Alltså å ena sidan en totalitet av produktivkrafter, som så att säga antagit en saklig gestalt och för individerna själva inte längre är deras egna krafter, utan *privategendomens*, och således individernas endast i den utsträckning som de är privata egendomsägare... Å andra sidan står gentemot dessa produktivkrafter majoriteten av individer, från vilka dessa krafter är lösriova och som därför blivit abstrakta individer, berövade allt verkligt livsinnehåll, men som därigenom bara är i stånd att träda i förbindelse med varandra som *individer*.

Det enda samband i vilket de ännu står med produktivkrafterna och med sin egen existens, arbetet, har för dem förlorat varje sken av självförverkligande [*Selbstbetätigung*] och vidmakthåller deras liv endast genom att förkrympa dem. Medan i de tidigare perioderna självförverkligandet och det materiella livets produktion åtskildes därigenom att de föll på skilda personer och det materiella livets produktion på grund av individernas inskränkthet ännu gällde som en underordnad form av självförverkligande, faller de nu så isär att det materiella livet framträder som ändamål och det materiella livets produktion, arbetet (som nu är den enda möjliga, men som vi ser negativa formen av självförverkligande) framträder som medel.”⁴⁴

Det är en tanke som alltid återkommer hos Marx: det materiella livet är visserligen *grundvalen*, men inte *ändamålet* för människans existens. Att arbetet nu framträder mer som *medel* för uppehållet, och inte längre som *skapande verksamhet*, genom vilken människan gestaltar sig själv, står för Marx *i strid* med *människo-naturen*: när han således påvisar att de ekonomiska förhållandena är mäktigare än individen, så gäller detta för honom inte som någon evig lag, utan som ett stadium i den historiska utvecklingen, som det är den stora humana uppgiften att övervinna. Ekonomin, hushållningen skall inte behärska människorna, utan föras in under de förenade individernas herravälde.

Arbetets delning erbjuder ett exempel på

”att så länge människorna befinner sig i det ursprungliga samhället, så länge uppspaltningen mellan det enskilda och det allmänna således existerar, så länge verksamheten således inte är frivilligt, utan ursprungligt uppdelad, blir människans egna handlingar en främmande makt, som står i motsättning till henne, som underkuvar henne, i stället för att hon skall behärska den ... Denna den

⁴³ a.a., s. 448 f.

⁴⁴ ”Die Deutsche Ideologie”, MEGA, band 5, s. 56 f.

sociala verksamhetens självbefästande, denna vår egen produkts konsolidering till en saklig makt över oss, som växer ifrån vår kontroll, gäckar våra förväntningar och omintetgör våra beräkningar, är ett av huvudmomenten i den hittillsvarande historiska utvecklingen, och just ur denna motsättning mellan det enskilda och det samhälleliga intresset antar det gemensamma intresset som *stat* en självständig gestalt, skild från de verkliga enskilda och gemensamma intressena ...

Den sociala makten, det vill säga den mångdubblade produktionskraft som uppstår genom de olika individernas i arbetsdelningen betingade samverkan, förefaller dessa individer – emedan själva samverkan inte är frivillig, utan ursprunglig – inte som deras egen förenade makt, utan som en främmande, utanför dem stående makt, om vilken de inte vet varifrån den kommer och vart den bär, som de alltså inte längre kan behärska, utan som tvärtom genomlöper en egendomlig följd av faser och utvecklingsetapper, som inte bara är oavhängiga av människornas vilja och handlingar utan synes styra deras vilja och handlingar. Denna '*alienation*' [*Entfremdung*], för att nu förbli begriplig för filosoferna, kan naturligtvis endast upphävas under två *praktiska* förutsättningar ..."

Med dessa två praktiska förutsättningar avsåg Marx motsättningen, som blivit "outhärdlig", mellan mänsklighetens egendomslösa massor och "en förefintlig värld av rikedom och bildning, som båda förutsätter en stark stegring av produktivkraften – att de nått en hög utvecklingsnivå –" och å andra sidan den *universella* utvecklingen av produktivkrafterna inte bara i enskilda länder, därför att utan den skulle "bristen förallmänneligas, alltså med nödtorften även striden om det nödvändiga åter börja".⁴⁵

Ur arbetsdelningen med alla dess konsekvenser, det privata ägandet av arbetsmedel och arbetsprodukter, produktens herravälde över producenterna, helheten av alla produktivkrafter och institutioner, stat, kyrka, domstolar och så vidare, vilka står mot individerna som *främmande* makter, uppkommer det tillstånd som Marx kallar *Entfremdung* [alienation]. Människorna (med undantag för en obetydlig minoritet av skapande individer) igenkänner inte längre sig själva i sina egna verk. Den samhälleliga produktionen existerar som ett "öde utanför dem",⁴⁶ skapelsen upphöjer sig över skaparen, och denna "andra" natur, som människor avtvingat den ursprungliga, elementära, synes ännu mäktigare, ännu mindre länkbar och möjlig att kontrollera än den första med dess hungersnöd, jordbävningar och eruptioner. Det sakliga sammanhanget har vuxit ut över allt individuellt och blivit till en egen makt.

I en värld av framskriden arbetsdelning, privat ägande av arbetsmaterialet, arbetsmedlen och arbetsprodukterna, av institutioner och ideologier, av havande och härskande är alienationen allmän: inte bara arbetaren, som säljer sin arbetskraft, utan även "arbetsgivaren", som tillägnar sig produkten av andras arbete och den som för den till marknaden, den besuttna liksom den obesuttna, den härskande liksom den behärskade står i denna värld främmande för sina handlingar och sitt verk, för andra människor och för sig själva. Det är i många avseenden en förvänd värld: de ting som människan tillägnar sig vinner den kusliga makten att tillägna sig människorna. "Redan i den feodala jordegendomen", anmärker Marx, "ligger jordens herravälde som en främmande makt över människorna. Den livegne är jordens accidens [tillfälliga bihang, E. Fischers anm.]. Även majoratsherren, den förstfödde sonen, tillhör jorden. Den ärver honom."⁴⁷ Mest långtgående är arbetarens alienation, eftersom den är hans verksamhets väsen. För den som inte arbetar, för herren, egendomsägaren och dagdrivaren är alienationen inte verksamhet, utan tillstånd: "Först och främst bör det noteras att allt som hos arbetaren är *avyttringens*, *alienationens verksamhet* hos den som inte arbetar framträder som *avyttringens*, *alienationens tillstånd*."⁴⁸

⁴⁵ a.a., s. 24.

⁴⁶ "Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie", s. 76.

⁴⁷ "Ökonomisch-Philosophische Manuskripte", MEGA, band 3, s. 76.

⁴⁸ a.a., s. 94.

När en gång i forntiden stammar träffade varandra på överenskomna platser och utbytte *skänker* var detta ingen alienationshandling, utan ett möte, mänskligt närmande. Så snart det som då var en skänk blev till vara vek förtroendet för misstroende, storsinnet för det beräknande utbytet. Vad som nu gick över från en hand till en annan var inte längre uttryck för en grupp människor, utan deras *avyttring* i arbetsprodukten, och nu såg inte längre den ene i den andres föremål det sakliga, det särskilda, utan nu gällde hans intresse blott det allmänna, *bytesvärdet*, avvägt mot bytesvärde.

Ursprungligen är *utbytet* ”såväl av den mänskliga verksamheten inom själva produktionen som av *mänskliga produkter* mot varandra ... = *släktverksamheten* och släktandan, vars verkliga, medvetna och sanna tillvaro är den *samhälleliga* verksamheten och det *samhälleliga* njutandet”.⁴⁹ När detta ursprungliga utbyte förvandlades till *varu*-utbyte, när den gemensamma egendomen förvandlas till privategendom, förvandlas människornas verkliga gemensamma väsen till sin karikatyr. Varuutbytet förmedlar det sällskapliga umgänget. *Väsensbandet*, som förbinder människa med människa, ter sig ”som ett oväsentligt band och snarare isoleringen från andra människor som hennes verkliga tillvaro; ”hennes makt över föremålet” har blivit ”till makt över henne”; ”herren över sin skapelse har degraderats till sin skapelses tjänare”.⁵⁰

Det borgerliga samhällets nationalekonomi ”fattar *människans samhällsväsen*, eller hennes verksamma *människoväsen*, hennes växlande komplettering till släktlivet, till verkligt mänskligt liv, i *utbytets* och *handeln*s form ... *Samhället*, sade Adam Smith, är ett *handelsidkande samhälle*. Envar av dess medlemmar är en köpman”.⁵¹

I varuutbytet, i *handeln* vinner således tingen makt över människorna. Det föremål som erbjödes den andre representerar inte längre den erbjudande gemenskapen, utan handlaren representerar föremålet som han salubjuder. Bakom köpmannens samhälleliga karaktärsmask försvinner människans ansikte. *Konkurrensens* samhällsväsen, det handelsidkande samhället framträder i form av *avyttring*, av *alienation*.

Liksom varan blir till *subjekt* för den som för sina varor till marknaden, han själv blott till *funktion*, blir i de samhälleliga institutionernas hierarki individerna till funktionärer. De är för den andre inte likaberättigade medmänniskor, utan över- eller underordnade, en rang, en mindre eller större bit *makt*.

Likaså är den besuttnen och den som säljer sin arbetskraft till honom alienerade. Denna alienation har i småbondehushållet eller i den mindre hantverksrörelsen ännu drag (inte sällan hycklande) av förtroende, men framträder ohöjligt i storföretagen. Om således alienationen är det *allmänna* kännetecknet på en produktion som grundar sig på bytesvärde med därav följande tilltagande arbetsdelning så har den antagit sin *mest extrema* form i *lönarbetaren*, i den som säljer sin arbetskraft som vara, i hans förhållande till arbetsprodukten, till arbetsprocessen och till sig själv.

”I *förvärvsarbetet* ligger: 1) det arbetande subjektets alienation och otrygghet; 2) arbetets alienation och tillfällighet i förhållande till sitt föremål; 3) bestämmandet över arbetaren genom de samhälleliga behoven, som emellertid är honom främmande, ett tvång, som han underkastar sig på grund av egoistiska behov, nödtvunget, och som för honom bara är ett medel att tillgodose livets nödtorft, liksom han inför det bara är slav under sina behov; 4) att för arbetaren hans individuella uppehälle framträder som *ändamålet* med hans verksamhet och att hans verkliga handlande för honom bara är ett medel, att hans verksamma liv går ut på att förvärva *livsmedel*.

⁴⁹ MEGA, band 3, s. 535.

⁵⁰ a.a., s. 536.

⁵¹ idem.

Ju större, ju mer utbildad den samhälleliga makten ter sig inom de privata egendomsförhållandena, desto mer *egoistisk*, desto mer asocial och desto mer alienerad inför sitt eget väsen blir människan.”⁵²

I en tidsålder då denna människans alienation från sitt eget väsen, denna asociala egoism, denna arbetets utarmning till innehållslöst förvärv, förvandlats till ”jobb”, till en given sak, kan det vara dubbelt så betydelsefullt att erinra om ett sådant uppror mot alienation, egoism, arbetets förkrympning till rent förvärv, mot den till princip upphöjda brutala materialismen.

Och även om arbetaren i de högt utvecklade industriländerna inte längre är samma eländiga figur som på Marx' tid förefaller oss bistra, koncentrerade formuleringar som dessa allttjämt väsentliga:

”Vi har betraktat akten av alienation av den praktiska mänskliga verksamheten, arbetet, från två sidor. 1) Arbetarens förhållande till *arbetets produkt* som ett främmande och honom övermäktigt föremål. Detta förhållande är samtidigt förhållandet till den sinnliga yttervärlden, till naturföremålen som en honom främmande, fientlig värld; 2) arbetarens förhållande till *produktionsakten* inom *arbetet*. Detta förhållande är arbetarens förhållande till sin egen verksamhet som honom främmande, honom icke tillhörig, verksamheten som lidande, kraften som vanmakt, alstringen som kastrering, arbetarens *egen* fysiska och psykiska energi, hans personliga liv – för vad är livet annat än verksamhet – som en mot honom vänd, av honom oavhängig och honom icke tillhörig verksamhet. *Självalienationen*, liksom ovan tingets alienation.”⁵³

Eftersom Marx i den *skapande* verksamheten, i den medvetna förändringen av omvärlden och följaktligen människans allsidiga *självförverkligande* såg människans släktväsen, människonaturen, innebar för honom förlusten av denna arbetets skapande karaktär människans alienation från sig själv, från sitt släktväsen.

När människan inte förhåller sig till sig själv på annat sätt än till en annan varelse som måste arbeta för sitt uppehälle, när hennes verksamhet inte är ett universellt, fritt kraftspel, utan *förvärv*, när hennes arbetskraft blir *vara* och hon själv därigenom blir *sak*, upphör hon att som individ representera mänskligheten.

”... en omedelbar konsekvens av att människan alienerats från produkten av sitt arbete, från sin livsverksamhet och sitt släktväsen är *människans alienation från människan*. När människan står emot sig själv står också *den andra* människan mot henne. Vad som gäller om människans förhållande till sitt arbete och till sig själv, det gäller också människans förhållande till andra människor, liksom till andra människors arbete och föremålet för deras arbete.

Över huvud taget innebär satsen att människan alienerats från sitt släktväsen, att en människa är alienerad från den andra, liksom var och en av dem är alienerad från människans väsen.

Människans alienation, över huvud taget varje förhållande i vilket människan står till sig själv, förverkligas enbart och kommer till uttryck i det förhållande i vilket människan står till andra människor.”⁵⁴

I ett *alienerat samhälle* står alltså denna människa mot den andra inte som medmänniska, utan som tjänaren till herren, som den exploaterade till nyttjanderättshavaren, som den underlydande till befälningshavaren, som supplikanten till den privilegierade och så vidare ända till yrkenas mångfaldiga rangordning, den samhälleliga ”status” som envar innehar; *arbetsdelningen inom arbetsprocessen* reducerar den arbetande till en beståndsdel i ett stort maskineri, till någon detaljfunktion, varigenom arbetet blir innehållslöst och den som utför det till ett brottstycke av en människa; *vad* han producerar är inte avgörande för honom och produkten försakligar inte honom själv, utan ryckes bort från honom; den *samhälleliga arbetsdelningen*,

⁵² a.a., s. 539.

⁵³ a.a., s. 86.

⁵⁴ a.a., s. 87 ff.

som gör den ene till ägare av material, arbetsmedel och produkter, den andre till exproprierad, som för sin arbetskraft till marknaden, som bara är verkställare, utan medbestämmanderätt över produktionen, är oförenlig med *produktiv gemenskap*, i vilken varje talang har samma chanser och inte profiten, utan de gemensamma materiella och andliga värdena, intresset för människornas allsidiga utveckling bestämmer produktionen; *motsättningen mellan produktionens faktiska församhälleligande och splittringen i privatägarnas privatintressen* överkorsar producentens kontroll över produktens rörelse, underkastar tillverkarna produkternas egenmäktighet, vanställer det mänskliga samhället till ett samhälle i vilket *tingen* dikterar, i vilket verken står mot sina skapare, människorna, som något för dem främmande, som en främmande värld av samhälleliga "naturlagar", outgrundliga ödesmakter, befallande institutioner och jättelika *fetischer*.

Marx uppfattade denna "förvrängning och detta vanställande" av människonaturen som *historiskt betingad* och därför som möjlig att övervinna. Naturligtvis får arbetets objektiva betingelser, det tekniska och administrativa maskineriet "en allt kolossalare självständighet" gentemot det levande arbetet, och den samhälleliga rikedommen uppträder "i mäktigare proportioner som främmande och behärskande makt gentemot arbetet". Men denna "omkastningsprocess" är "blott *historisk* nödvändighet, blott nödvändighet för produktivkrafternas utveckling från en bestämd historisk utgångspunkt eller bas, men inte alls någon *absolut* nödvändighet för produktionen, utan är tvärtom förgänglig. Resultatet av och ändamålet (immanent) med denna process är att upphäva själva denna bas liksom denna form av processen".⁵⁵

Alienationsproblemet var för Marx ett *centralt problem* och inte, som många i dag hävdar, en av de romantisk-humanistiska idéerna hos den unge Marx, den ännu "anti- och förmarxistiske" Marx. Det finns visserligen en yngre och en äldre, men ingen "antimarxistisk" och "marxistisk" Marx. "Grunddrag till kritik av den politiska ekonomin" härrör från åren 1857-1858 men alienationsbegreppet har inte prisgetts i detta arbete. Förvisso träder i "Kapitalets" tredje band, alltså Marx sista verk, förhoppningen att "de konkreta momenten i produktionen" skulle kunna frigöra sig från "denna form av alienation" tillbaka för tanken att endast bortom denna sfär förmår människan bli en *fullständig* människa, som inte är alienerad från sig själv och sina medmänniskor.

4. Varans fetischkaraktär

Deklarationen om de "oförytterliga" mänskliga rättigheterna förutsätter en värld i vilken allt kan avyttras; åtminstone de mänskliga rättigheterna skall undanhållas schackraren. Allt har förvandlats till vara: bredvid köttmarknaden finns konstmarknaden, bredvid bilmarknaden bokmarknaden, bredvid arbetsmarknaden sexualmarknaden samt informationernas, de hemliga tjänsternas och den offentliga opinionens marknad.

Framför allt förvandlas människan till vara:

"Produktionen producerar människorna inte bara som en *vara*, *människovaran*, den producerar henne, i enlighet med denna bestämmelse, som en lika *andligt* som *kroppsligt* avmänskligad varelse."⁵⁶

"Arbetaren blir en desto billigare vara, ju mer varor han producerar. Människovärldens *värdeminskning* tilltar i direkt proportion till sakvärldens *värdeförmering*."⁵⁷

⁵⁵ "Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie", s. 715 f.

⁵⁶ MEGA, band 3, s. 98.

⁵⁷ a.a., s. 82.

Den unge Marx hade orätt när han antog att arbetaren med produktionens tillväxt måste bli ”billigare”, alltså eländigare. Desto giltigare förblir hans ord om att människans värld minskar i värde i och med att tingens värld ökar i värde. Vi har i så hög grad vant oss vid att leva i en varornas värld, i vilken naturen kanske bara är ett plakat för ett hotell, människan bara är reklam för en ny produkt, att vi i ett sådant vimmel av avytterliga ting, vilka rekommenderar sig som prisvärda, knappast längre frågar efter vad som egentligen förvandlar behovsföremål (eller modeföremål) till varor och vilken av neonmånar och syntetiska himlakroppar strålande valborgsnatt som blivit vår vardag.

Vad är då en vara?

”Varan är närmast ett yttre föremål, ett ting, som genom sina egenskaper tillfredsställer mänskliga behov av ett eller annat slag. Karaktären av dessa behov, om de t.ex. beror på magen eller fantasin, ändrar ingenting i sak. Det är heller inte här fråga om hur saken tillfredsställer det mänskliga behovet, om omedelbart som livsmedel, d.v.s. som föremål för njutningen, eller på en omväg, som produktionsmedel...

Ett tings nytta, dess egenskap att tillfredsställa något slag av mänskligt behov, gör det till bruksvärde... Denna dess karaktär är inte beroende av om det kostar människan mycket eller litet arbete att utnyttja dess bruksegenskaper... Bruksvärdet förverkligas blott i bruket eller nyttjandet. Bruksvärdet bildar rikedomens materiella innehåll, vilken dess samhällseliga form än må vara. I den samhällsform vi har att betrakta utgör de samtidigt de materiella bärarna av – bytesvärdet.”⁵⁸

I ett tings bytesvärde – bröd eller berusningsmedel, lägenhet eller vapen – finns det ingenting jämförbart. Det enda gemensamma för dem är att de förbrukas, för konsumtion, för produktion eller för destruktion. Men som bytesvärden, som varor, kan tingen reduceras till någonting jämförbart, mätbart och gemensamt.

”Detta gemensamma kan icke vara en geometrisk, fysikalisk, kemisk eller annan naturegenskap hos varorna. Deras kroppsliga egenskaper kommer överhuvud i betraktande blott så vitt de gör dem nyttiga, alltså till bruksvärden. Men å andra sidan är det just abstraktionen från deras nyttokaraktär som uppenbarligen karakteriserar varornas utbytesförhållande ...

Som bruksvärden är varorna framför allt av olika kvalitet, som bytesvärden kan de blott vara av olika kvantitet och innehåller alltså då inte en atom bruksvärde.

Bortser man nu från varukropparnas bruksvärde så återstår dem blott en egenskap: att de är arbetsprodukter. Men även arbetsprodukten har redan förvandlats under våra händer ...”

När man nämligen byter ut ett bord, ett hus eller garn i ett bestämt, på intet sätt godtyckligt förhållande mot varandra, är i denna handling alla deras sinnliga egenskaper utsläckta (även om man dessförinnan övertygat sig om att de besitter dessa sinnliga egenskaper i önskad kvalitet, så att äpplet inte är skämt och bordet inte är illa tillverkat). I utbytets handling har dessa arbetsprodukters nyttiga egenskaper inte försvunnit, lika litet som de konkreta formerna för de arbeten som krävts för deras framställning, utan de har ”alla reducerats till ett och samma mänskliga arbete, till abstrakt mänskligt arbete.

”Låt oss nu betrakta arbetsprodukternas residuum. Ingenting annat återstår av dem än en och samma fantomartade realitet: de är nu blott en utfällning av odifferentierat mänskligt arbete, d.v.s. förbrukning av mänsklig arbetskraft utan hänsyn till formen för dess förbrukande. Dessa ting representerar nu blott ett: att vid framställningen av dem förbrukats mänskligt arbete, att i dem anhopats mänskligt arbete. Såsom kristaller av denna för dem alla gemensamma, samhällseliga substans är de värden – varuvärden.”⁵⁹ *

⁵⁸ ”Kapitalet”, band I, s. 19 f.

⁵⁹ a.a., s. 21 f.

* Det skulle kräva för mycket utrymme att ens antydningssvis diskutera de komplicerade konsekvenserna av den här i princip framlagda teorin om bytesvärdet, de mot denna resta invändningarna och försöken att vederlägga

”En vara ser vid första ögonkastet ut att vara en självklar, trivial sak. Dess analys ger till resultat, att den är ett mycket invecklat ting, fullt av metafysisk spetsfundighet och teologiska spekulationer. Såsom bruksvärde är det ingenting mystiskt med den ... Träets form förändras ju t.ex. då man gör ett bord därav. Inte desto mindre förblir bordet trä, ett vanligt sinnligt ting. Men så snart det uppträder som vara förvandlar det sig till ett sinnligt översinnligt ting. Det står icke blott med sina fötter på marken, utan det ställer sig gentemot alla andra varor på huvudet och utvecklar ur sin träskalle griller, som är mycket underligare än om det på fri hand skulle börja dansa.”⁶⁰

Som bruksvärde är en bil ingenting gåtfullt. Men som vara är den så nyckfull och oberäknelig att inte bara köparen utan framför allt producenten står inför ständigt nya gåtor: ännu i går gällde den största efterfrågan imponerande gatukryssare som symboler för social status och plötsligt har de blivit osäljbara. Den oansenliga men gedigna bilen vinner kapplöpningen om köparens gunst. Och plötsligt stagnerar även den, så att de firmor som behärskade marknaden bryter samman. Marknadsanalys, psykologi och reklam tyglar varan. Men plötsligt gäcker den alla förväntningar och blir alldeles ifrån sig, ”som om den på fri hand skulle börja dansa”.

I denna varans egensinne ger sig motsättningen mellan produktionens *samhälleliga* karaktär och den skenbart ”självständiga” producenten tillkänna. Den ”självständiga” producenten är, vare sig han vill det eller inte, *beroende* av den samhälleliga *helheten*, av priserna på råvaror och arbetskraft, av arbetets genomsnittliga produktivitet, av tillgång och efterfrågan, av behovet och konsumenternas köpkraft. Så blir varan ett försakligande av den inre motsättning som den ”privata företagsamheten” bär inom sig i den allomfattande samhälleliga produktionen.

”Det är blott ett bestämt samhälleligt förhållande mellan människorna själva, vilket här antar för dem fantasmaformen av ett förhållande mellan ting. För att finna en analogi måste vi därför fly till den religiösa världens dimmiga regioner. Här framträder det mänskliga huvudets egna produkter såsom självständiga gestalter, begåvade med eget liv och stående i relationer inbördes och med människorna. Likadant är det i varuvärlden med den mänskliga handens produkter. Detta kallar jag den fetischism som vidlåder arbetsprodukterna så snart de presenterar sig som varor, en fetischism som därför är oupplösligt förenad med varuproduktionen ...

Bruksföremål blir överhuvud taget bara varor därför att de är produkter av ömsesidigt oberoende privatarbeten. Privatarbetenas komplex utgör det samhälleliga totalarbetet. Då producenterna träder i samhällelig kontakt bara genom utbytet av sina arbetsprodukter så framträder också den specifikt samhälleliga karaktären av deras privata arbete bara inom ramen av detta utbyte. Eller: privatarbetena framträder i själva verket som grenar av det samhälleliga totalarbetet bara genom de ömsesidiga förhållanden under vilka utbytet förflyttar arbetsprodukterna och genom dem även producenterna. För de senare framstår därför deras privatarbetens samhälleliga relationer just så som de är, d.v.s. inte som omedelbara samhälleliga förhållanden mellan personerna i avseende på själva deras arbeten utan fastmer som sakliga förhållanden mellan personerna och samhälleliga förhållanden mellan tingen.”⁶¹

I varan manifesterar sig således världens fördubbling, ja tredubbling genom människans verksamhet. Den är ett *natur*-föremål, bildat ur dess element. Den är en *arbetsprodukt*, alltså ett föremål med ett bestämt ändamål, format efter en mänsklig plan. Och den är ett föremål i vilket det ”översinnliga” strömmar in, nämligen det *samhälleliga*, strukturen i ett på arbetsdelning och privategendom grundat samhälle. I denna sin trefaldiga verklighet döljer den inom sig en ännu djupare motsättning: den är det *enda* som utan ägarens vetskap förhåller sig till ett *helt*, något *privat* som *församhälleligar* sig självt. Även i sin skenbara isolering i

dem. Vi inskränker oss medvetet till varans gåtfulla karaktär, dess fetischkaraktär, som en av de konkreta företeelserna i den allmänna alienation som är resultatet av och förutsättningen för ett på varuproduktion grundat samhälle.

⁶⁰ a.a., s. 52 f.

⁶¹ a.a., s. 54.

förhållande till helhetsarbetet och helhetsbehovet medför den i dag vinst och bringar i morgon olycka, stiger och faller i pris, förlorar i värde därför att produktivare arbetsmetoder framkommit någonstans och mindre arbetstid krävs för dess framställning, blir eftersökt när det saknas rivaler och förlorar i dragningskraft när det finns för många av dem, framkallar kriser och till och med krig, och den som besitter den visar sig besatt av den.

Ju mera omfattande å ena sidan människornas *helhetsarbete* (och *helhetsbehov*), å andra sidan ju mångfaldigare och mera komplicerad *arbetsdelningen* blir, desto större blir de kompakta, svårgenomträngliga *saksammanhangens* makt. I arbetsprodukternas varuform slår arbetets *samhälleliga* karaktär igenom, omintetgör inte sällan den privata producentens och ägarens planer, kastar omkull hans beräkningar, bryter sig en bana som en naturmakt och korrigerar genom katastrofer missförhållandet mellan arbetets och behovets helhet å ena sidan, det privata habegärets, *havandets*, godtycke å den andra. Som vara har arbetsprodukten överväldigat producenten, underkastat *människan* under *saken* och i försakligandet av alla relationer åstadkommit deras *avmänskligande*.

I enklare samhälleliga strukturer hade förhållandet mellan personer inte dolts som ett förhållande mellan saker. I medeltidens Europa var den livegnes beroende av jordägaren, vasallens beroende av länsherren oförmedlat och hade inte stöpts om till skenbar oavhängighet i saksammanhangens tvång.

”Personligt beroende karakteriserar i lika hög grad den materiella produktionens samhälleliga förhållanden som de därpå byggda verksamhetsområdena. Men just emedan personliga beroendeförhållanden är den givna samhälleliga grundvalen framträder de samhälleliga förhållandena som relationer mellan personer. Därför behöver arbeten och produkter inte anta någon från deras realitet avskild fantastisk gestalt. De ingår som naturligtjänster och naturalprestationer i den samhälleliga hushållningen. Arbetets naturalform, dess enskilda karaktär, icke som på varuproduktionens område dess allmänna, är här dess omedelbara, samhälleliga form. Dagsverket är lika väl mätt med tidsmätt som det varuproducerande arbetet, men varje livegen vet, att det är ett bestämt kvantum av hans personliga arbetskraft som han förbrukar i sin herres tjänst.

Tiondet till prästen är påtagligare än prästens välsignelse. Hur man än alltså må bedöma dessa karaktärsmasker, i vilka människorna här möter varandra, personernas samhälleliga förhållanden i deras arbeten framträder i varje fall som deras egna personliga förhållanden och är inte förklädda i samhälleliga förhållanden mellan tingen, arbetsprodukterna.”⁶²

Marx drömde sig inte alls tillbaka till detta tillstånd, utan han betraktade trots alla dess negativa drag *maktens försakligande* som den samhälleliga form ”i vilken ett system för den allmänna samhälleliga ämnesomsättningen, för de universella relationerna, allsidiga behov och universella förmögenheter först bildas”, som den historiska övergången till ett samhälle av fria individer, grundat på deras gemensamma, samhälleliga produktivitet.⁶³ Men han sökte ändå att belysa de bakom saksammanhangen verkamma personerna:

”Varorna kan inte själva gå till marknaden eller själva byta ut sig mot varandra. Vi måste alltså se oss om efter deras vårdare, varuägarna. Varorna är ting och därmed värnlösa gentemot människan. Om de inte är villiga kan hon bruka våld, med andra ord ta dem. För att bringa ting i ömsesidigt förhållande som varor måste varuvärdarna förhålla sig till varandra som personer vilkas vilja bor i dessa ting, så att den ene blott med den andres goda vilja tillägnar sig den främmande varan, genom att han avyttrar den egna, var och en således blott medelst en för bägge gemensam viljeakt... Personerna existerar här för varandra blott som representanter för varor, alltså som varuägare. Överhuvud skall vi under utvecklingens gång finna att personernas ekonomiska karaktärsmasker blott är personifikationen av de ekonomiska förhållanden som vilkas bärare de möter varandra.”⁶⁴

⁶² a.a., s. 58 f.

⁶³ ”Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie”, s. 75.

⁶⁴ ”Kapitalet”, band I, s. 64 f.

Det handlar inte om den enskilde innehavaren av en vara, som lyder varans lag därför att han annars inte skulle anses lämplig att inneha den, utan om de ekonomiska förhållanden som, även om de är mäktigare än enskilda personer, ändå bara kan förändras, omvälvvas och omgestaltas genom förenade personer.

Att innehavaren av en vara i de moderna produktivkrafternas värld inte helt enkelt bara kan vara representanten, ombudet för *sin* vara, att det är nödvändigt att i någon mån samordna helhetsarbetet, helhetsbehovet och de enskilda intressena, att marknaden inte kan vara den enda regulatorn och att varan i frihetens namn inte får uppträda hur förargligt och godtyckligt som helst, betraktas inte längre som något ultradikalt krav. Planeringens idé griper omkring sig.

Men varuformen som en form av alienation kommer att upphävas först när i den till en helhet vordna världen rikedom och armod, slöseri och utarmning, de fåtaligas makt att bestämma över produktionen och de mångas underordnande under deras tysta eller uttryckliga tvång inte längre står emot varandra, när inte längre *bristen* råder, utan *överflödet* blir resultatet av allt genom vetenskap, allmänanda och medbestämmande befriat och förenat arbete.

I guldets, penningens makt koncentrerar sig tingens makt över människorna i det samhälle som grundar sig på varuproduktion.

”Fördömda slagg,
Du mänskosläktets gatunymf, som väcker
Bland folken uppror ...
Du ljuva kungamördare!
Du dyra skiljemur emellan far och son!
Du glänsande nedsmutsare
Av Hymens rena bädd! Du tappre Mars!
Du friare så ung, så frisk, så fager,
Vars röda sken nedsmälter helga snön
Uti Dianas sköt! Synbare Gud,
Som löder hop omöjligheter, får dem
Att kyssas ömt!” *

Det är ingen röd revolutionär som diktat detta, utan Marx har övertagit orden från Shakespeare och tillfogat:

”Eftersom pengarna såsom det existerande och aktiva värdebegreppet växlar och utbyter alla ting, så är de alla tings allmänna *växling* och *utbyte*, alltså den förvända världen, alla naturliga och mänskliga kvaliteters växling och utbyte.” ⁶⁵

Mot denna avpersonifiering, alienation och avmänskligande genom pengarna, alla varors vara och måttstock, framhåller Marx:

”Om man förutsätter *människan* vara *människa* och hennes förhållande till världen vara ett mänskligt förhållande, så kan man utbyta kärlek endast mot kärlek, förtroende endast mot förtroende o.s.v. Om du vill njuta av konst, måste du vara en konstnärligt bildad människa. Om du vill utöva inflytande på andra människor, måste du vara en verkligt stimulerande människa, som inverkar gynnsamt på andra. Vart och ett av dina förhållanden till människan – och till naturen – måste vara en *bestämd yttring* av ditt *verkliga individuella* liv, vilken motsvarar objektet för din vilja.” ⁶⁶

Var finns emellertid den kraft som kan göra ”människan till människa”, som kan omvandla en värld av förväxling och avyttring av alla ting, en fetischens värld till en människovärld?

* Akt 4, scen 3, i C. A. Hagbergs övers, av ”Timon från Aten”.

⁶⁵ Marx och Engels om konst och litteratur, Stockholm 1954, s. 42.

⁶⁶ idem.

5. Klasser och klasskamp

”Historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp.” (Det kommunistiska partiets manifest.)⁶⁷

Det är inte Marx som upptäckt eller till och med ”uppfunnit” klasserna och klasskampen. Att det finns en sådan visste redan Livius, Machiavelli, Smith, Sismondi, Thierry, Guizot, Thiers, Carlyle och många andra historiker, ekonomer och sociologer. Endast i Den heliga alliansens Tyskland och Österrike, i denna brokiga blandning av riksständer, missförhållanden och nödtillstånd, av furstehov och backstugesittare, av privilegier och efterliggare, av stånd och censur visste man inte av några klasser och betraktade klasskampen som subversiva utlänningars ränker.

Marx bidrag till teorin om klasserna och klasskampen är:

1. försöket att bestämma kännetecknen på en klass;
2. analysen av klassernas uppkomst;
3. insikten om att en klass intressen alltid överensstämmer med produktivkrafternas utveckling, med deras behov av nya samhälleliga strukturer, medan andra klasser försvarar det etablerade, hävdvunna såsom motsvarande deras intressen;
4. övertygelsen om att proletariatet är den sista klassen och att dess befrielse förutsätter upphävandet av alla klasser, det klasslösa, herrelösa samhället.

Ur den samhälleliga arbetsdelningen har det utbildats *yrkesgrupper* av alla slag och, som resultat av en långvarig utveckling, *klasser*.

Smeder, krukmakare, snickare, skräddare, skomakare, stenhuggare och så vidare, samtliga hantverkare, har bara konstituerat sig som en klass under särskilda historiska förutsättningar (i den medeltida staden). I det moderna samhället utgör de inte längre en särskild klass, utan är lönearbetare eller ”självständiga företagare” som inte anlitar främmande arbetskraft.

Läkare, pedagoger, filosofer, vetenskapsmän, skriftställare och konstnärer är samtliga intellektuella, men utgör ingen klass.

Godsägare, självägande bönder, dagsverkare, livegna och lantarbetare står i motsättning till stadsborna. Men de utgör ändå ingen klass, utan klassplittringen går tvärs igenom dem.

”I historiens tidigare epoker finner vi nästan överallt en fullständig uppdelning av samhället i olika stånd, en mångfaldig gradering av de sociala ställningarna. I det gamla Rom har vi patricier, riddare, plebejer, slavar; under medeltiden feodaltid, vasaller, mästare, gesäller, livegna och dessutom inom nästan alla dessa klasser återigen särskilda graderingar.

Det ur det feodala samhällets undergång utgånga moderna borgerliga samhället har inte upphävt klassmotsättningarna. Det har blott skapat nya klasser, nya betingelser för undertryckandet, nya former för kampen i de gamlas ställe.

Vår epok, bourgeoisins epok, utmärker sig dock därigenom att den har förenklat klassmotsättningarna. Hela samhället delar sig alltmer i två stora fientliga läger, i två stora, varandra direkt motstående klasser, bourgeois och proletariat.”⁶⁸

Marx korrigerade senare denna förenkling, tog mer i betraktande mångfaldigheten i samhället och bestämde tydligare de avgörande klassernas huvuddrag.

⁶⁷ ”Det kommunistiska partiets manifest”, Stockholm 1943, s. 22.

⁶⁸ a.a., s. 22 f.

Först och främst bör det emellertid framhållas att klasser inte är något stelt och oföränderligt som är från början givet, utan *produkter av den samhälleliga utvecklingen* och samtidigt dess *drivkrafter*.

Ur de första medeltida städernas borgare ”utvecklades bourgeoisins första element” ... ”Ur de många lokala borgarstånden i de enskilda städerna uppstod först så småningom borgarklassen. De enskilda borgarnas levnadsförhållanden blev genom motsättningen till de bestående förhållandena och genom det slag av arbete som dessa betingade till lika betingelser, som var gemensamma för dem alla och oavhängiga av varje enskild. Borgarna hade skapat dessa betingelser, såtillvida att de rivit sig lös från den feodala sammanslutningen, och hade skapats av dem, såtillvida att de betingades av sin motsättning till den feodalism som de förefann. I och med att förbindelser upprättades mellan de enskilda städerna utvecklades dessa gemensamma betingelser till klassbetingelser. Samma betingelser, samma motsättning, samma intressen måste också i det stora hela leda till liknande seder överallt. Bourgeoisin utvecklades först med sina betingelser gradvis, splittrades efter arbetsdelningen i skilda fraktioner och upptog slutligen inom sig alla förefintliga besuttna klasser, medan flertalet av de förefintliga obesuttna och en del av den hittills besuttna klassen utvecklades till en ny klass, proletariatet, i den utsträckning som all förefintlig egendom omvandlades till industri- eller handelskapital. De enskilda individerna bildar en klass endast såtillvida som de måste föra en gemensam kamp mot en annan klass. I övrigt står de som fiender mot varandra i konkurrensen. Å andra sidan blir klassen åter självständig gentemot individerna, så att dessa finner sina levnadsbetingelser förutbestämda, får sin ställning i livet och därmed sin personliga utveckling anvisad av klassen och subsumeras under den.”⁶⁹

Det väsentliga är att klasser utvecklas ur gemensamma särintressen, för att föra den gemensamma kampen mot andra samhälleliga grupperingars motstridiga, gemensamma och till ”det allmänna” upphöjda särintressen, att just denna kamp är nödvändig för klassernas konstituering, att genom denna kamp olika skikt rycks med och absorberas, att de på detta sätt skapade klasserna är i ständig inre rörelse, splittras i fraktioner och återförenas under nya betingelser, att klassintressena blir självständiga gentemot de enskilda individerna och att denna motsättning ”ständigt upphäves och utbildas i praktiken”, att klasser således inte är oföränderliga och monolitiska skapelser, utan att de förändras, utvecklas, differentieras, men att samtidigt alltid det *gemensamma* träder i förgrunden och integrerar den enskilde i klassen.

Var och en av bourgeoisins utvecklingsfaser ”beledsagades av motsvarande politiska framsteg. Som undertryckt stånd under feodaltherrarnas välde, som beväpnat och självförvaltande förbund i kommunen (så kallade Italiens och Frankrikes stadsborgare sina samhällen i städerna, sedan de köpt till sig eller avtvingat sina första rättigheter till självförvaltning av feodaltherrarna, anmärker Engels), ibland som oavhängig stadsrepublik, ibland som skattepliktigt tredje stånd i monarkin, sedan på manufakturens tid som motvikt till adeln i ståndssamhället eller den absoluta monarkin, den främsta grundvalen för de stora monarkierna överhuvudtaget, tillkämpade den sig slutligen, sedan storindustrin och världsmarknaden upprättats, det exklusiva politiska herraväldet i den moderna representationsstaten.”⁷⁰

Inte bara bourgeoisin, utan också proletariatet har genomgått en långvarig, ännu långt ifrån avslutad utvecklingshistoria. ”Bourgeoisin börjar med ett proletariat som självt återigen är en kvarleva av feodalismens proletariat.”⁷¹

Förrymda livegna, exproprierade bönder, utarmade hantverkare och gesäller, tiggare, landstrykare, samhällets utstötta, som först förlorat sitt arbete och sedan sammanträngts i arbetshus, således de fattiga, bildade det ursprungliga proletariatet. I slutet av 1400-talet och i början av 1500-talet slungades i England

⁶⁹ ”Die Deutsche Ideologie”, MEGA, band 5, s. 42 f.

⁷⁰ a.a., s. 464.

⁷¹ ”Filosofins elände”, Stockholm 1949, s. 130.

”en massa fågelfria proletärer ut på arbetsmarknaden genom upplösningen av de feodala följen, vilka såsom sir James Stuart riktigt anmärker 'överallt till ingen nytta fyllde hus och hov' ... Den omedelbara impulsen därtill gav i England särskilt uppblomstringen av den flandriska ullmanufakturen och däremot svarande stigande ullpriser. Den gamla feodaladeln hade uppslukats av feodalkrigen (Rosornas krig), den nya var ett barn av sin tid, för vilken guldets blev alla makters makt. Förvandlingen av åkerjord till fårbeta blev alltså lösenordet... Bondstugorna och arbetarnas cottages revs med våld eller lämnades åt förfallet... En ny väldig stöt erhöi befolkningens våldsamma expropriation på femtonhundratalet genom reformationen och i dess följe den kolossala stölden av kyrkogods. Den katolska kyrkan var vid tiden för reformationen feodalägare till en stor del av den engelska jorden. Undertryckandet av klostren o.s.v. slungade deras invånare ut i proletariatet ...

Ännu under sextonhundratalets sista årtionden var yeomanry, en oberoende bondeklass, talrikare än förpaktarnas klass. De hade utgjort Cromwells huvudstyrka... Ungefär 1750 hade yeomanryklassen försvunnit och under sjuttonhundratalets sista årtionden det sista spåret av åkerbrukarnas allmänningsegendom ...

Med oraniern Wilhelm III bragte ”the glorious revolution” jordägande och kapitalistiska över-skottsherrar till herraväldet. De invigde den nya eran, i det de utvidgade den hittills mera blygsamt bedrivna tjuvnaden av statsegendomar i kolossal skala ...

Den sista stora expropriationen av åkerbrukare från gård och grund är slutligen den s.k. Clearing of Estates (röjningar på godsens, i själva verket bortsopandet av människor från dem). Alla hittills betraktade engelska metoder fann sin höjdpunkt i röjningarna. Såsom vi såg vid skildringen av det moderna tillståndet i förra avsnittet går det nu, då det inte längre finns några oberoende bönder att sopa bort, därhän att man genom röjningar sopar bort cottages, så att åkerbruksarbetarna ej längre finner tillräckligt utrymme för tak över huvudet på den jord de odlar ...

De genom de feodala följenas upplösning och genom stötvisa, våldsamma expropriationer av gård och grund förjagade, detta fågelfria proletariat kunde omöjligen uppsugas lika raskt av den uppkommande manufakturen som det sattes till världen. Å andra sidan kunde dessa, som plötsligt slungades ur de upptrampade hjulspåren, ej lika plötsligt finna sig i disciplinen i det nya tillståndet. De förvandlades i massor till tiggare, rövare, vagabonder, till en del av böjelse, för det mesta genom omständigheternas makt. Därför blodslagar mot vagabondlivet i slutet av fjortonhundra- och under hela femtonhundratalet i hela Västeuropa. Den nuvarande arbetarklassens fäder blev till en början tuktrade för att man förvandlat dem till vagabonder och paupers ...

Så blev det från gård och grund med våld exproprierade, bortjagade och till vagabonder förvandlade lantfolket genom groteskt-terroristiska lagar piskat, brännmärkt och torterat till en för lönarbetssystemet nödvändig disciplin.

Det är inte nog, att vid den ena polen arbetsbetingelserna uppträder som kapital och vid den andra polen människor, som inte har annat att sälja än sin arbetskraft. Det är heller inte nog att de tvingas att frivilligt sälja sig. Under den kapitalistiska produktionens fortgång utvecklas en arbetarklass, vilken på grund av uppfostran, tradition och vana erkänner detta produktionssätts fordringar som självklara naturlagar ...

Lönarbetarnas klass, som uppstod i den sista hälften av trettonhundratalet, bildade då och under det följande århundradet blott en mycket ringa del av befolkningen, i sin ställning starkt skyddad av den självständiga bondehushållningen på landet och skråorganisationen i staden.

Arbetarnas privategendom till sina produktionsmedel är grundvalen för smådriften, smådriften en nödvändig betingelse för utvecklingen av den samhällseliga produktionen och arbetarens egen fria individualitet ...

Detta produktionssätt ... förutsätter splittring av jorden och övriga produktionsmedel ... Det är blott förenligt med trånga naturvuxna skrankor för produktionen och samhället ... Vid en viss höjdpunkt åstadkommer det de materiella medlens eget förintande. Från detta ögonblick börjar krafter och lidelser vilka känner sig fängslade i samhällets sköte att röra på sig. Det måste förintas, och det blir förintat. Dess förintande, förvandlandet av de individuella och splittrade produktionsmedlen till

samhälleligt koncentrerade, därför de mångas dvärgegendom förvandlande till de fås jätteegendom, därför expropriationen av den stora massan från gård och grund, från livsmedel och arbetsinstrument – denna fruktansvärta svåra expropriation av folkets massa bildar kapitalets förhistoria.”⁷²

”Proletariatet genomgår olika utvecklingsstadier. Dess kamp mot bourgeoisin börjar samtidigt med dess existens.

I början kämpar de enskilda arbetarna, sedan arbetarna vid en fabrik, sedan ett helt facks arbetare på en plats mot den enskilda borgaren, som direkt utsuger dem. De riktar sina angrepp inte blott mot de borgerliga produktionsförhållandena, utan också mot själva produktionsinstrumenten, de förintar de främmande konkurrerande varorna, de slår sönder maskinerna, de sticker fabriken i brand, de söker återvinna den medeltida arbetarens förlorade ställning.

På detta stadium utgör arbetarna en över hela landet spridd och genom konkurrensen splittrad massa ...

Men med industrins utveckling inte blott ökas proletariatet, det trängs också samman i större massor, dess kraft växer, och det känner den mera ... allt mer antar sammanstötningarna mellan den enskilda arbetaren och den enskilda fabrikanter karaktären av en sammanstötning mellan två klasser ...

Stundom segrar arbetarna, men blott tillfälligt. Det egentliga resultatet av deras strider är inte den omedelbara framgången, utan den allt vidare omkring sig gripande föreningen av arbetare ... Men det behövs blott denna förbindelse för att centralisera de många lönestriderna, som överallt har samma karaktär, till en hela landet omfattande klasskamp. Varje klasskamp är emellertid en politisk kamp ...

Denna proletariatets organisering till klass och därmed till politiskt parti spränges åter varje ögonblick genom konkurrensen bland arbetarna själva. Men den lever oupphörligt upp igen, starkare, fastare, mäktigare. Den framtvingar, genom att begagna sig av splittringar inom bourgeoisin, erkännande i lagform av vissa arbetarintressen ...

Framsteget i industrin, vars viljelösa och motståndslösa bärare bourgeoisin är, sätter i stället för arbetarnas isolering genom konkurrensen deras revolutionära sammanslutning i föreningar. Med storindustrins utveckling ryckes alltså undan bourgeoisins fötter själva den grundval på vilken den producerar och tillägnar sig produkterna. Den producerar framför allt sin egen dödgrävare.”⁷³

Ur denna i yttersta knapphet återgivna historia om de moderna klassernas utveckling, som Marx uppfattade den, framträder de väsentliga kännetecknen på det som utgör en klass, men ändå är åtskilligt inte entydigt bestämt – även om man bortser från agitatoriska tillspetsningar.

Det femtiandra kapitlet i jätteverket ”Kapitalet” skulle ägnas åt dessa entydiga bestämmningar. Endast dess början föreligger, eftersom döden ryckte pennan ur Marx' hand. Kapitlet heter ”Klasserna”.

”Ägarna av blott arbetskraft, ägarna av kapital och jordägarna, vilkas respektive inkomstkällor är arbetslön, profit och jordreänta, alltså lönarbetare, kapitalister och jordägare, bildar de tre stora klasserna i det moderna, på det kapitalistiska produktionssättet vilande samhället.

I England är obestridligen det moderna samhället, i sin ekonomiska förgrening längst och mest klassiskt utvecklat. Ändock framträder denna klassuppdelning t.o.m. här inte rent. Mellanstadier och övergångsstadier suddar även här (ehuru på landsbygden ojämförligt mindre än i städerna) överallt bort gränsbestämningarna. Emellertid är detta likgiltigt för vårt betraktelsesätt ...

Den fråga som närmast bör besvaras är denna: Vad är det som bildar en klass? Och detta framgår då av sig självt av svaret på den andra frågan: Vad är det som gör att lönarbetare, kapitalister och jordägare utgör de tre stora samhällsklasserna?

⁷² ”Kapitalet”, band I, s. 677 ff., 718 f.

⁷³ ”Det kommunistiska partiets manifest”, s. 31 ff.

Vid första påseendet samma inkomster och inkomstkällor. Det finns tre stora samhällsgrupper, vilkas komponenter, de individer som bildar dem, lever respektive av arbetslön, profit och jor ränta, av utnyttjandet av sin arbetskraft, sitt kapital och sin jordegendom.

Emellertid skulle utifrån denna ståndpunkt t.ex. läkare och tjänstemän bilda två klasser, ty de tillhör två olika samhällsgrupper, vilkas inkomster kommer ur samma källa. Detsamma skulle gälla för den oändliga splittring av intressen och tjänster, vari den samhälleliga arbetsdelningen klyver arbetare liksom kapitalister och jordägare – de sistnämnda t.ex. i vinbergsägare och ägare av åkerjord, skogsägare, gruvägare, fiskeriägare.”⁷⁴

Här tar manuskriptet slut.

Det är inte bara i detta ofullbordade kapitel som Marx hänvisar till arbetsdelningens mångfaldighet, till de många ”mellanstadier och övergångsstadier”, som överallt ”suddar bort” gränsbestämningarna.

Marx var ingen formalist, utan fastmer en iakttagare, som i sitt sökande efter samhällsutvecklingens allmänna tendenser inte förbigick det speciella, som betraktade kristallisationen till så verksamma och motståndskraftiga formationer som klasser inte som en process vilken ledde till stagnation, utan sökte se den i samtliga dess bestämningar.

I ett av sina mest lysande arbeten, ”Louis Bonapartes adertonde brumaire”, beskriver han sådana processer, sådana förändringar hos ”mellanstadier och övergångsstadier”. Gentemot den borgerliga koalition som kom till stånd några år efter de revolutionära skakningarna år 1849

”hade småborgare och arbetare bildat en sammanslutning, det s.k. *socialdemokratiska* partiet. Småborgarna ansåg att de dåligt belönats efter junidagarna 1848, att deras materiella intressen stod på spel och att de demokratiska garantier som skulle sätta dem i stånd att hävda dessa intressen satts ifråga av kontrarevolutionen. De närmade sig därför arbetarna... Den revolutionära udden i proletariats sociala krav avtrubbades och tog en demokratisk vändning, den enbart politiska formen för småborgerskapets demokratiska krav suddades ut och deras socialistiska udd försvann ...

Socialdemokratins egendomliga karaktär kan sammanfattas så, att demokratisk-republikanska institutioner som medel krävs inte för att upphäva två ytterligheter, kapital och lönarbete, utan för att minska motsättningen mellan dem och bringa dem i harmoni.”⁷⁵

”Bourgeoisin kände nu att det var nödvändigt att göra upp med de demokratiska småborgarna, liksom de ett år tidigare hade insett nödvändigheten av att göra upp med det revolutionära proletariatet.” ”Ordningspartiet” för medvetet klasskampen. ”Men demokraten, som representerar småborgerskapet, alltså en *övergångsklass*, där två klassers intressen samtidigt avtrubbar varandra, inbillar sig därför upphöjd över klassmotsättningarna överhuvudtaget. Demokraterna erkänner att de har en privilegierad klass som fiende, under det att de själva tillsammans med hela den övriga delen av nationen bildar *folket*.”⁷⁶ Och om den för sina klassintressen medvetet kämpande bourgeoisin segrar, så har just folket eller Gud vet vem ”misslyckats” – inte obeslutsamheten hos en ”övergångsklass” som vill förena det oförenliga och står med ena foten här och med den andra där, och på det sättet är motsättningen i sig – således en klass som upphör att vara en klass.

Ännu tydligare demonstreras detta hos de franska *parcellbönderna*, på vilka både Napoleon I och Napoleon III stödde sig.

⁷⁴ ”Kapitalet”, band III, s. 835 f.

⁷⁵ ”Louis Bonapartes adertonde brumaire”, Stockholm 1939, s. 52 f.

⁷⁶ a.a., s. 57.

”Sedan den första revolutionen förvandlat de halvt livegna bönderna till fria jordägare befäste och reglerade Napoleon de betingelser under vilka de ostört kunde bearbeta den franska jord som just kommit i deras händer och tillfredsställa sitt ungdomliga ägandebegär ...

Parcellens ekonomiska utveckling har i grunden förändrat böndernas förhållande till de övriga samhällsklasserna. Under Napoleon kompletterade jordens uppdelning i parceller på landsbygden den fria konkurrensen och den begynnande storindustrin i städerna. Bondeklassen utgjorde den allestädes närvarande protesten mot den just störtade jordaristokratin ...

Men under loppet av 1700-talet kom i stället för feodalherrarna städernas ockrare, i stället för de med jorden förbundna feodalplikterna kom hypoteket, i stället för den aristokratiska jordegendomen kom det borgerliga kapitalet... Böndernas intresse befinner sig alltså inte längre, som under Napoleon, i harmoni med bourgeoisins intressen, med kapitalet, utan står i motsättning till dem. Bönderna finner alltså sina naturliga bundsförvanter och ledare i *städernas proletariat*, vars uppgift det är att omstörta den borgerliga ordningen.”⁷⁷

”Parcellbönderna utgör en oerhörd massa, vars medlemmar lever under samma förhållanden men utan att komma i mångsidig beröring med varandra... Försåvitt miljoner familjer lever under ekonomiska existensbetingelser som skiljer deras levnadssätt, deras intressen och deras bildning från de andra klassernas och ställer dem i fientligt förhållande till dessa, bildar de en klass. Försåvitt det endast finns ett lokalt samband mellan parcellbönderna, försåvitt inte överensstämmelsen i deras intressen skapar någon gemenskap, något nationellt förbund och någon politisk organisation bland dem, bildar de inte någon klass. De är därför ur stånd att i eget namn göra sitt klassintresse gällande, vare sig genom parlamentet eller genom ett konvent. De kan inte representera sig själva, de måste representeras. Deras representant måste samtidigt uppträda som deras herre och som en auktoritet över dem, som en oinskränkt regeringsmakt, som beskyddar dem mot de andra klasserna och sänder dem regn och solsken från ovan.”⁷⁸

Av sådana noggranna analyser framgår det varför Marx inte besvarade frågan vad en klass är med en förenklad definition, med en färdig formel, och likaså varför han talade om de ”stora”, avgörande och historiskt bestämmande klasserna i det moderna samhället.

Revenyernas eller de ekonomiska existensbetingelsernas identitet räcker inte för att konstituera en samhällsgrupp till en klass i ordets rätta bemärkelse. En sådan *passiv* ödesgemenskap bör – för att använda Hegels terminologi – definieras som en ”klass i sig”. Den blir ”klass för sig” först genom en rad fortsatta bestämningar, till vilka Marx räknar utsträckning utöver den lokala begränsningen, utöver den enskilda fabriken, den enskilda gemenskapen, det enskilda landet, alltså samband, universalitet, den därigenom möjliggjorda koordineringen och organisationen, den medvetandegjorda motsättningen mellan de egna och de andra klassernas intressen, motståndet, aktiviteten, klasskampen. *Först i klasskampen föds klassen*, blir den en samhällelig, en historisk kraft.

Ställningen i den samhälleligt nödvändiga, materiella *produktionen* har avgörande betydelse, eftersom samhället inte kan existera utan den och regleringen av den. Armén eller byråkratin kan åstadkomma tillfälliga avgöranden, men samhällets struktur, dess relativa stabilitet bestäms genom grupper som omedelbart har att göra med *produktionsmedlen*, som deras *ägare* eller deras förvaltare. Under teknikens och industrins utvecklingsprocess uppåts den *lilla* privategendomen i form av jord och mark, verktyg och material alltmer av den *stora*, så att klasser som hantverkarna, parcellbönderna och småborgarna inte förmår hävda sig som ”stora”, enhetligt kämpande och målmedvetna klasser. De vill inte erkänna samhällets polarisering, känner sig hotade såväl av kapitalet som av proletariatet, dras än hit än dit på grund av sina motstridiga ekonomiska intressen och är benägna att i kritiska situationer ropa efter en Napoleon, efter den ”starke mannen” ovan klasserna. Även om Marx således säger att

⁷⁷ a.a., s. 143 ff.

⁷⁸ a.a., s. 140 f.

två stora klasser, bourgeoisin och proletariatet, i allt högre grad står mot varandra, förbiser han inte i någon konkret analys mångfalden av ”mellanstadier och övergångsstadier” och möjligheten till skilda förbund i klasskampen. Avgörande är emellertid att allt väldigare produktionsmedel, allt mer kolossala kapital hopar sig i allt färre händer och att å andra sidan massan av dem som inte förfogar över några produktionsmedel och måste leva på försäljningen av sin arbetskraft oupphörligt växer, så att *kapital och arbete* står emot varandra, överskuggande allt annat.

Emellanåt, under särskilda betingelser, är också mellanskikten, övergångsklasserna i stånd att erövra makten, men de kan aldrig behålla den. (Jakobinerna, den radikala småbourgeoisins parti, avlöstes av Direktoriets och detta av Napoleon, och det var återigen en Napoleon som under åren efter 1848, såsom en av bourgeoisin erkänd förmyndare, inte bara personifierade dess herravälde utan också garanterade det.) Endast ägarna till produktionsmedel i stor skala (godsägare, köpmän, industrins och finanskapitalets herrar) blir *härskande* klasser. Lika mycket som *formerna* för deras herravälde skiljer sig från varandra – från despotiska till demokratiska – lika mycket beror i alla dessa former deras välde på *makten att förfoga över produktionsmedlen*, på de institutioner som upprättats för att skydda produktionsförhållandena, på tillväxningen vid den etablerade ordningen som den enda beprövade, som värn mot kaos och skydd för samhället, som ordningen rätt och slätt, på traditioner, konventioner, lagar, som gör de invanda förhållandena ”heliga” och ger dem sken att vara ”eviga”. Den härskande klassen behöver en väpnad verkställande makt (och är beredd att i ”krislägen” ge den diktatoriska fullmakter), men vad som framför allt säkerställer den är egendoms- och rättsförhållandenas *försakligade makt*.

”Den härskande klassens tankar är under varje epok de härskande tankarna, det vill säga att den klass som är den härskande *materiella* makten i samhället är samtidigt dess härskande *andliga* makt. Den klass som förfogar över medlen till materiell produktion förfogar därmed samtidigt över medlen till andlig produktion, så att tänkandet hos dem som står för medlen till andlig produktion i genomsnitt också är underkastat denna klass ... De individer som utgör den härskande klassen har bland annat också medvetande och tänker således; såtillvida som de härskar som klass och bestämmer en historisk epoks hela omfång är det givet att de gör det i full utsträckning och således härskar bland annat också som tänkande, som producenter av tankar, och styr produktionen och distributionen av sin tids tankar; att deras tankar således är epokens härskande tankar.”⁷⁹

Arbetsdelningen medför även inom den härskande klassen en arbetsdelning mellan de *tänkande* och de *handlande*.

”Inom denna klass kan denna uppdelning till och med utveckla sig till en viss motsättning och fiendskap mellan de båda delarna, som emellertid vid varje praktisk sammanstötning, då klassen själv är i fara, bortfaller av sig själv, då också skenet av att de härskande tankarna inte skulle vara den härskande klassens tankar utan skulle ha en annan makt än denna klass makt försvinner. Förekomsten av revolutionära tankar under en bestämd period förutsätter redan förekomsten av en revolutionär klass.”⁸⁰

Antiintellektuella kretsar inom arbetarrörelsen åberopar gärna detta Marx-citat och förbiser att ”vid varje praktisk sammanstötning, då klassen själv är i fara” den härskande klassens tankar visserligen inte råkar i konflikt med klassen och sig själva, men att ”producenter av tankar”, alltså intellektuella, bryter med den härskande klassen och börjar bekämpa den:

”I de tider slutligen, då klasskampen närmar sig avgörandet, antar upplösningsprocessen inom den härskande klassen, inom hela det gamla samhället en så häftig, så skarp karaktär, att en liten del av den härskande klassen lösgör sig från denna och ansluter sig till den revolutionära klassen, den klass som bär framtiden i sina händer. Liksom tidigare en del av adeln övergick till bourgeoisin, så

⁷⁹ ”Die Deutsche Ideologie”, MEGA, band 5, s. 35.

⁸⁰ idem.

övergår nu en del av bourgeoisin till proletariatet, särskilt en del av bourgeoisins ideologer, vilka arbetat sig fram till en teoretisk förståelse av hela den historiska rörelsen.”⁸¹

Ja, än mer: de som råkat i konflikt med de härskande på grund av sina existensvillkor blir inte till någon revolutionär *klass* utan medverkan av de tänkare från andra kretsar ”som arbetat sig fram till förståelse av hela den historiska rörelsen”. Marx och Engels var sådana tänkare.

Den härskande klassen rättfärdigar sitt herravälde med att den skulle representera ordningen, rätten, den moraliska principen, med att den skulle härska inte som klass, utan som det ”allmänna”.

”Den revolutionära klassen uppträder redan från början, emedan den står emot en *klass*, inte som en klass, utan som företrädare för hela samhället. Den framträder som hela samhällets massa gentemot den enda härskande klassen. Det kan den göra därför att i början dess intressen verkligen ännu mer är gemensamma för alla övriga icke-härskande klassers intressen och under de hittillsvarande tryckta förhållandena ännu inte kunnat utvecklas som en särskild klass' särskilda intressen. Dess seger är därför till nytta också för många individer i de övriga klasser som inte kommit till herraväldet, men endast så till vida som den sätter dessa individer i stånd att höja sig upp till den härskande klassen. När den franska bourgeoisin störtade aristokratin herravälde gjorde den det därigenom möjligt för många proletärer att höja sig över proletariatet, men endast såtillvida som de blev borgare. Varje ny klass upprättar därför bara sitt herravälde på en bredare basis än den tidigare härskande klassens, varvid motsättningen mellan de icke-härskande och den härskande klassen senare utvecklar sig desto skarpare och mera djupgående. Genom båda betingas att den kamp som måste föras mot denna nya härskande klass återigen utvecklas mot en mer avgörande, radikalare negation av de hittillsvarande samhällsförhållandena än alla hittillsvarande klasser som strävat efter herravälde kunde åstadkomma.”⁸²

I denna förenklande framställning säges bara i förbigående att varje ny klass genomför sitt herravälde ”på en bredare basis än den tidigare härskande klassens”. Denna ”bredare basis” är ett moment i den fortskridande samhällsutvecklingen och Marx har på ett annat ställe energiskt framhävt bourgeoisins historiska insats, dess fortgående revolutionära omgestaltning av förhållandena. I ”Det kommunistiska partiets manifest” heter det:

”Bourgeoisin kan inte existera utan att alltjämt revolutionera produktionsinstrumenten, d.v.s. produktionsförhållandena, således samtliga samhällsförhållanden. Ett oförändrat bibehållande av det gamla produktionssättet var däremot den första existensbetingelsen för alla tidigare industriella klasser. Den fortgående omvälvningen i produktionen, det oavbrutna skakandet av alla samhälls-
liga förhållanden, den eviga osäkerheten och rörelsen kännetecknar bourgeoisins epok gentemot alla andra. Alla fast inrotade förhållanden och dem åtföljande gamla ärevördiga föreställningar och åskådningar upplöses, alla nybildade föråldras innan de hinner bli förbenade. Allt fast och beständigt förflyktigas, allt heligt profaneras, och människorna blir slutligen tvungna att betrakta sin levnadsställning och sina ömsesidiga förbindelser med nyktra ögon.”⁸³

Bourgeoisin har förändrats. Under den epok då de stora kapitalistiska monopolen bildades verkade det som om den nu reaktionära bourgeoisin varken ville eller kunde revolutionera produktionen oavbrutet, som om det över människorna sänkte sig ett töcken av förnufts-
fientlig ideologi, som hindrade dem att betrakta ”sina ömsesidiga förbindelser med nyktra ögon”. Ändå förblev den fortskridande omvälvningen av produktionen (som med vår tids-
ålders vetenskapliga och tekniska revolution nått en exempellös omfattning), den oavbrutna skakningen av alla samhällsförhållanden kännetecknande för den borgerliga epoken och just den internationella klasskampen hindrar bourgeoisin från att rosta igen i fasta förhållanden.

⁸¹ ”Det kommunistiska partiets manifest”, s. 33.

⁸² ”Die Deutsche Ideologie”, MEGA, band 5, s. 37.

⁸³ ”Det kommunistiska partiets manifest”, s. 25 f.

Å andra sidan har även arbetarklassen förändrats. I de utvecklade kapitalistiska länderna är den inte längre forna tiders utarmade proletariat. Den har tilltagit i omfång, i differentiering, i social betydelse och övertygat sig om sin förmåga att vara den ledande kraften i produktionen och i samhällets omdaning. Hur mångskiktad och motsägelsefull den än är i sig själv står den dock som löntagarmassa (arbetare, tjänstemän, tekniker, ingenjörer, administratörer, vetenskapsmän) som en oerhörd majoritet gentemot produktionsmedlens ägare.

”Alla hittillsvarande rörelser har varit rörelser av minoriteter eller i minoriteters intressen. Den proletära rörelsen är den självständiga rörelsen av det oerhörda flertalet i det oerhörda flertalets intresse. Proletariatet, det understa lagret i det nuvarande samhället, kan inte höja sig, inte resa sig, utan att hela överbyggnaden av de skikt, vilka bildar det officiella samhället, sprängs i luften.”⁸⁴

Man bör inte fatta formuleringar som ”sprängs i luften” bokstavligt. Den grundtanke som ständigt återkommer hos Marx var: proletariatet, som sätter alla produktionsmedel i rörelse, men ändå inte besitter dem, inte förfogar över dem, är den *sista* klassen, som dock ständigt växer och med splittringen mellan kapital och arbete kommer i allt större motsättning. För att befria sig själv som klass måste den upphäva de paradoxala villkor som gör den själv, den egentligen produktiva klassen, till behärskad klass, måste den upphäva sig själv som klass, därmed alla andra klasser och därmed varje klassvälde. I ett av ”Kapitalets” mest uttrycksfulla avsnitt säger Marx:

”Med det ständigt avtagande antalet kapitalmagnater ... växer massan av elände, tryck, träl-dom, urartning, utsugning men också upprorsandan (die Empörung) hos den städse svällande och genom den kapitalistiska produktionsprocessens mekanism självskolade, förenade och organiserade arbetarklassen. Kapitalmonopolet blir till en boja för det produktionssätt som uppblomstrar med och under detsamma. Produktionsmedlens centralisering och arbetets socialisering når en punkt vid vilken de inte kan fördrå sitt kapitalistiska hölje. Detta spränges. Den kapitalistiska privategendomens timma slår. Expropriatörerna blir exproprierade.”⁸⁵

På ett annat ställe kommer vi att ställa frågan huruvida ”massan av elände” verkligen vuxit. I *detta* sammanhang leder oss teorin om klasserna och klasskampen, som karakteriserar den ibland revolutionerande klassen som banbrytare för en ny historisk epok (ända fram till början till ett klasslöst samhälle utan herravälde), omedelbart till den av Marx och Engels utvecklade historiefilosofin, till den *historiska materialismen*.

6. Den historiska materialismen

”Det ur det kapitalistiska produktionssättet framgående sättet att tillägna sig egendom, och därmed den kapitalistiska privategendomen, är den första negationen av den individuella, på eget arbete grundade privategendomen. Men den kapitalistiska produktionen frambringar med nödvändigheten hos en naturprocess sin egen negation. Det är negationens negation. Denna återställer inte arbetarens privategendom men väl den individuella egendomen på grundval av den kapitalistiska erans resultat: kooperationen och den gemensamma besittningen av jord och av de genom arbetet självt producerade produktionsmedlen.”⁸⁶

I ett förord till sin skrift ”Till kritik av den politiska ekonomin” har Marx formulerat följande, som han gång på gång upprepat:

”I sitt livs samhälleliga produktion träder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, den reella bas på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet. Det materiella livets

⁸⁴ a.a., s. 35.

⁸⁵ ”Kapitalet”, band I, s. 720.

⁸⁶ idem.

produktionssätt är bestämmande för den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget. Det är inte människornas medvetande som bestämmer deras vara, utan tvärtom deras samhälleliga vara som bestämmer deras medvetande. På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållanden inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjärrar för desamma. Då inträder en period av social revolution. Med förändringen av den ekonomiska grundvalen genomgår hela den oerhörda överbyggnaden en mer eller mindre snabb omvälvning. Då man betraktar sådana omvälvningar måste man alltid skilja mellan den materiella omvälvningen i de ekonomiska produktionsbetingelserna, vilken kan naturvetenskapligt exakt konstateras, och de juridiska, politiska, religiösa, konstnärliga eller filosofiska, kort sagt ideologiska former i vilka människorna blir medvetna om denna konflikt och utkämpar den. Lika litet som man bedömer en individ efter det som han tror sig vara, lika litet kan man bedöma en sådan omvälvningsepok efter dess medvetande. Man måste tvärtom förklara detta medvetande ur det materiella livets motsägelser, ur den konflikt som råder mellan samhälleliga produktivkrafter och produktionsförhållanden.”⁸⁷

Koncentrerat men uttömmande och med suggestiv pregnans utvecklas här en *helt ny historiefilosofi*. Den betraktar historien varken som en anhopning av tillfälligheter, av stora mäns bedrifter eller av ständigt upprepade uppsving och sammanbrott – och på så sätt som återkomsten av det evigt lika – eller som resultatet av hinsides makter, förutbestämt genom en frälsnings- eller fördömelseplan, som ödets eller världsandens verk, utan fastmer som människosläktets utveckling, betingad genom *arbetets* väsen. Ur arbetsdelningen, produktivkrafternas tillväxt, produktionens församhälleligande och det privata tillägnandet uppstår med nödvändighet samhälleliga motsättningar. Produktivkrafternas givna utvecklingsnivå kräver bestämda former av egendom, av relationer mellan människorna, av produktionsförhållanden. Utan sådana former kan produktivkrafterna inte fungera, kan människorna inte fortfara att leva tillsammans. Dessa former motsvarar till en början produktivkrafternas nivå. Men denna är inte stillastående utan produktivkrafternas utveckling råkar i motsättning till de etablerade produktionsförhållandena, en motsättning som skulle kunna lösas genom anpassning om inte motstridiga intressen stod emot varandra.

Produktivkrafternas tillväxt stämmer med arbetets väsen, emedan *möjligheten* att genom nya verktyg, metoder och kunskaper tillgodose inte bara elementära, utan också förfinade behov leder till allt mångsidigare *förverkligande*, framför allt när det kapitalistiska produktions-sättets, maskineri och konkurrensens dynamik satts in. (I detta sammanhang bör man komma ihåg att Marx noga skilde mellan *privategendom* och *individuell egendom*. Det individuella ägandet av nytto- och lyxföremål, av kläder, bostäder, möbler och den genom tekniken möjliggjorda bekvämligheten måste tryggas på grundval av ”kooperationen och det gemensamma ägandet av jorden och av de genom arbetet självt producerade produktionsmedlen”. När Marx talar om *privategendom* avses något till sitt väsen samhälleligt, som genom anslaget: ”Varning! Privat!” just söker förneka denna samhälleliga karaktär.) Varje produktionssätt skapar i sitt eget sköte sin egen negation. Produktivkrafterna själva spränger det hölje som i allt högre grad blivit ett hinder för dem. Det uppstår en ny ordning, som är anpassad till de nya produktivkrafterna.

Denna fängslande teori om en icke förutbestämd, men ändå lagbunden utveckling för människosläktet inrymmer risk för mekanisk förenkling, och den har inte undgått denna fara. Marx själv, den store dialektikern, har på flera ställen gett framtida marxister uppslaget att uppfatta världshistorien som en automatiskt fungerande mekanism, ett maskineri, vars viktigaste beståndsdel inte är de levande människorna utan de döda tingen: arbetsmedel,

⁸⁷ ”Till kritiken av den politiska ekonomin”, Stockholm 1943, s. 7 f.

maskiner, saksammanhang. När Marx skrev: ”Framsteget i industrin, vars *viljelösa och motståndslösa* bärare bourgeoisin är” (Det kommunistiska partiets manifest)⁸⁸ eller när han formulerade följande: det kapitalistiska produktionssättet ”frambringar med *nödvändigheten hos en naturprocess* sin egen negation”⁸⁹, när han över huvud taget inte sällan karakteriserade samhället som ”andra natur”, underkastat denna naturs lagar, dess orubbliga *naturalagar*, uppstod möjligheten till förenklingar och feltolkningar.

I ”Filosofins elände” heter det:

”De sociala förhållandena är intimt förknippade med produktivkrafterna. I och med förvärvandet av nya produktivkrafter förändrar människorna sina produktionssätt och med förändringen av produktionssättet, av sättet att tjäna sitt uppehälle, förändrar de samhällsförhållandena totalt. Med handkvarnen följer ett samhälle med feodaltherrar, med ångkvarnen ett samhälle med industrikapitalister.”⁹⁰

Alltså – har många förenklare av marxismen härlett ur detta – är *arbetsmedlen* och inte människorna de egentliga initiativtagarna och bärarna av de samhälleliga omvandlingarna. På detta sätt *försakligades* produktivkrafterna: om nu ångkvarnen finns, vad skall då bourgeoisins klasskamp tjäna till, och om det nu finns atomkraftverk, så måste väl det nya samhället uppstå av sig självt. I ”Filosofins elände” finner vi förvisso vidare:

”Av alla produktionsredskap är *den revolutionära klassen själv den största produktivkraften*.”⁹¹

Och i ”Lönarbete och kapital”, två år senare, heter det, mycket mer nyanserat:

”En neger är en neger. Först under vissa förhållanden blir han till *slav*. En bomullsmaskin är en maskin att spinna bomull med. Blott under speciella förhållanden blir den till *kapital*. Lösryckt ur dessa förhållanden är den lika litet kapital som guld i och för sig är *pengar* eller socker är *sockerpriset*.”⁹²

Arbetsmedlen, verktygen, maskinerna och så vidare är alltså bara en del av produktivkrafterna. Viktigare är människorna med deras tekniska och samhälleliga erfarenheter, med deras behov och kunskaper, med graden av deras organisation och medvetande. Ångkvarnen bidrar till att producera en revolutionär klass, men den utbildar inte de revolutionära *idéer* som griper den nya klassen och gör den till en *revolutionär* klass som går till aktion. ”... även teorin blir till revolutionär makt, så snart den griper massorna. Teorin förmår gripa massorna så snart den demonstrerar *ad hominem* och den demonstrerar *ad hominem* så snart den blir radikal. Att vara radikal är att gripa saken vid roten. Roten för människan är emellertid människan själv.”⁹³

Förvisso kan en revolutionär idé eller teori gripa massorna först när de materiella förutsättningarna härtill har mognat i samhällets sköte. Roten för människan är människan själv, men människan under bestämda samhälleliga förutsättningar, inte isolerad från produktivkrafternas och produktionsförhållandenas helhet, i vilken hon är lidande eller triumferande, hammare eller städ. Människornas verk har blivit till en för dem främmande, av dem skenbart oavhängig makt, och dessa saksammanhang leder till en lagbundenhet som *liknar* naturalagarna, men skiljer sig från dem däri att människornas verk inte utföres av sig själv, att det visserligen vrider sig ur upphovsmannens händer men samtidigt verkar tillbaka på honom, förändrar hans behov och förmåga, hans medvetande och därigenom ger honom möjligheten att tillägna sig sin egen skapelse, i det att han omgestaltar den revolutionärt.

⁸⁸ ”Det kommunistiska partiets manifest”, s. 36.

⁸⁹ ”Kapitalet”, band I, s. 720.

⁹⁰ ”Filosofins elände”, s. 115.

⁹¹ a.a., s. 187.

⁹² ”Lönarbete och kapital”, Stockholm 1943, s. 31.

⁹³ ”Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie”, Marx/Engels Werke, band 1, s. 385.

Marx har upprepade gånger jämfört historiens utvecklingslag med naturlagar och hans kritiker har upprepade gånger frågat: Om det finns en historiens utvecklingslag, vad skall då aktioner, klasskamp tjäna till? Om det finns en naturlag för samhällsformernas kontinuitet, vad skall då partier, som uppmanar till kamp för socialismen och organiserar den, tjäna till? Denna fråga stöddes av en vulgarisering av marxismen, som förenklar jämförelsen mellan de historiska lagarna och naturens lagar till ett likhetstecken. Framför allt Karl Kautsky, som utgick från darwinismen, har bidragit till detta missförstånd.

Vi finner likväl, som redan nämnts, hos Marx ställen som möjliggör denna tolkning. Det kan sannolikt återföras på inflytandet från Hegel, vilken om utvecklingen sade att den genomdrev sig själv som en ”bepansrad falang” liknande ”solens lopp”. Men även Darwins evolutionsteori har varaktigt påverkat Marx, som i den såg en bekräftelse på utvecklingens lagbundenhet överhuvudtaget.

I många formuleringar läggs betoningen alltför mycket på *verken*, för litet på *människorna* i deras växelverkan med den samhälleliga värld som de skapat men som vuxit dem över huvudet:

”Lika väl som denna rörelses helhet framträder som samhällelig process, och lika väl som de enskilda momenten i denna rörelse utgår från individernas medvetna vilja och särskilda syften, lika väl framträder denna process totalitet som ett objektivt sammanhang, som uppstår naturligt; som visserligen framgår ur de medvetna individernas sammanstötningar, men varken ligger i deras medvetande eller subsumeras under dem som helhet. Deras egna sammanstötningar producerar en över dem stående, främmande samhällelig makt; deras växelverkan framträder som en av dem oavhängig process och makt.”⁹⁴

Ett noggrant studium av sådana avsnitt, i sammanhang med den historiska materialismens helhetsuppfattning, ger dock vid handen att Marx visserligen tillfälligt överbetonar den historiska utvecklingens karaktär av ”naturlag”, men aldrig lämnar ur sikte att det är människorna som skapar sin historia, även om det sker i en värld av alienation, i vilken den mänskliga verksamhetens resultat erhåller ett spökligt egenliv.

I artikeln ”De framtida resultaten av det brittiska herraväldet i Indien”, som skrevs den 22 juli 1853, är denna sammanflätning av den samhälleliga ”naturlagen” och lagen om förändringen av den hittillsvarande utvecklingen genom de revolutionära rörelsernas aktivitet tydlig.

Efter skildringen av den engelska industrins förödande inflytande på Indien heter det:

”Den borgerliga industrin och den borgerliga handeln skapar dessa materiella betingelser för en ny värld på samma sätt som geologiska revolutioner skapat jordens yta. Först när en stor social revolution bemästrat den borgerliga epokens resultat, världsmarknaden och de moderna produktivkrafterna, och underkastat dem de mest framskridna folkens gemensamma kontroll, först då kommer människans framsteg inte längre att likna den avskyvärde hedniske avgud som ville dricka nektar ur de ihjälslagnas skallar.”⁹⁵

Detta avsnitt är intressant inte bara därför att det bekräftar att Marx väntade sig att den socialistiska revolutionen skulle segra mer eller mindre samtidigt i de mest utvecklade industriländerna. Det är betydelsefullt också därför att det visar att Marx frigjort sig från Hegels föreställning om en regelbunden och kontinuerlig utveckling. Det är betecknande för vår problematik därför att jämförelsen med en naturhistorisk lagbundenhet går hand i hand med erkännandet av medvetna krafter medvetna aktivitet.

Detta förefaller oss också framgå ur efterskriften till andra upplagan av ”Kapitalet”, i vilken Marx instämmande citerar en rysk kommentator:

⁹⁴ ”Grundrisse der Politischen Ökonomie”, Berlin 1953, s. 111.

⁹⁵ Marx/Engels Werke, band 9, s. 226.

”Så snart livet har överlevt en given utvecklingsperiod, övergår från ett givet stadium till ett annat, börjar det också länkas av andra lagar. Med ett ord, det ekonomiska livet erbjuder fenomen analoga med utvecklingshistorien på andra biologiska områden ... De äldre ekonomerna missförstod de ekonomiska lagarnas natur, då de jämförde dem med fysiska och kemiska lagar ... Med produktivkraftens olika utveckling ändrar sig förhållandena och de lagar som reglerar dem.”⁹⁶

Marx helhetsuppfattning motsvarade övertygelsen om att det finns en *objektiv* utveckling, i vilken uppkomsten av en subjektiv faktor som förverkligar den ligger innesluten. Kapitalet driver

”i sin nationalekonomiska rörelse sig självt mot sin egen upplösning, men endast genom en utveckling som är oavhängig av det, som äger rum mot dess vilja, genom sakernas natur, i det att kapitalet frambringar proletariatet, det om sitt andliga och fysiska elände medvetna eländet, det om sitt avmänskligande medvetna och därför också sig själv upphävande avmänskligandet.”⁹⁷

I övertygelsen om utvecklingens nödvändighet ligger övertygelsen om att alltfler människor genom fria avgöranden kommer att förverkliga den nödvändiga utvecklingen. Det handlar därför inte, som Marx-kritikerna ofta påstår, om marxismens *grundläggande motsättning*, utan om den *marxistiska dialektikens grundtankar*.

Vi tror oss kunna fastställa att Marx aldrig avvikit från den tes som han förkunnade redan i ”Den heliga familjen”:

”Historien gör inget, den 'besitter ingen oerhörd rikedom', den 'utkämpar ingen kamp'. Det är i stället människan, den verkliga, levande människan som gör allt, som besitter och kämpar; det är inte på något sätt 'historien' som behöver människorna som medel, för att – som om den vore en person för sig – driva igenom sina syften, utan den är inget annat än människornas verksamhet när de söker nå sina syften.”⁹⁸

Marx var inte bara en socialistisk tänkare utan också en arbetarledare, medveten om organisationens nödvändighet och om nödvändigheten av att organisera de krafter i vilkas intresse det ligger att driva fram en utveckling vilken erkänts som nödvändig:

”Arbetarklassens political movement (politiska rörelse) har naturligtvis som slutmål att erövra political power (den politiska makten) för den, och därtill behövs naturligtvis en till en viss punkt utvecklad previous organisation av working class (tidigare organisation av arbetarklassen), som själv växer fram ur dess ekonomiska kamp.”

”Där arbetarklassen ännu inte kommit tillräckligt långt i sin organisation för att genomföra ett avgörande fälttåg mot den kollektiva makten, d.v.s. de härskande klassernas politiska makt, måste den i alla fall vara tillräckligt skolad för det genom den fortgående agitationen mot de härskande klasserna och sin fientliga hållning mot deras politik. I *motsatt fall* förblir den en lekboll i deras händer.”⁹⁹

Därför finner vi hos Marx, vid sidan av naturvetenskapliga bilder som utan tvivel var avsedda att förtydliga teorins nyhet och originalitet, även entydiga hänvisningar till att historiens och samhällets lagar måste förstås som *lagar med tendenskaraktär*.

”Det är överhuvud i hela den kapitalistiska produktionen alltid blott på ett mycket invecklat och ungefärligt sätt, som ett genomsnitt av eviga svängningar, vilket aldrig kan fastställas, som den allmänna lagen gör sig gällande såsom den förhärskande tendensen.”¹⁰⁰

⁹⁶ Marx/Engels Werke, band 23, s. 26.

⁹⁷ Marx/Engels Werke, band 2, s. 37.

⁹⁸ Marx/Engels Werke, band 2, s. 98.

⁹⁹ Briefe an Bolte vom 23. Nov. 1871, ”Ausgewählte Werke”, band 2, s. 438.

¹⁰⁰ ”Kapitalet”, band III, s. 132 f.

Av ett ställe i ett brev till dr Ludwig Kugelman den 12 juni 1871 framgår det hur ogärna Marx ville jämföra den historiska utvecklingen i Hegels mening med solens bana:

”Världshistorien vore alltför enkel att göra om kampen upptogs endast under förutsättningen att den hade ofelbart goda chanser. Den vore å andra sidan av en mycket mystisk natur om 'tillfälligheter' inte spelade någon roll. Dessa tillfälligheter infaller naturligtvis själva i utvecklingens allmänna gång och kompenseras av andra tillfälligheter. Men påskyndandet och fördröjandet är starkt beroende av sådana 'tillfälligheter' – bland vilka ingår den av 'slumpen' givna karaktären hos de människor vilka först står i spetsen för rörelsen.”¹⁰¹

Även naturlagarna är endast uttryck för maximal sannolikhet. Den samhällseliga rörelsens lagar har karaktären av tendenser. Det måste inte bli så därför att det blivit så.

I ”Louis Bonapartes adertonde brumaire” analyseras det samhällseliga läget och de ekonomiska, klassmässiga förutsättningarna för en äventyrarens upphöjelse till diktator med utomordentlig noggrannhet:

”Det räcker inte att säga, som fransmännen gör, att deras nation överrumplades. En nation och en kvinna ursäktar man inte det obehagade ögonblick, då första bästa äventyrare kan våldföra sig på dem ... Det återstår att förklara hur en nation på 36 miljoner kan överrumplas av tre industririddare och bortföras i fångenskap utan att den gör motstånd.”¹⁰²

Förklaringen därtill ges med naturvetenskaplig precision. Sedan skildras Napoleons politiska nederlag den 10 mars 1850, och Marx tillfogar: ”Ordningspartiet förstod inte att utnyttja detta ögonblick, som aldrig skulle komma åter. I stället för att djärvt bemäktiga sig den erbjudna makten tvang det inte ens Bonaparte att åter tillsätta den regering som avskedats den 1 november.” ”Det socialdemokratiska partiet å sin sida tycktes endast jaga efter förevändningar att ifrågasätta sin egen seger och bryta dess udd.” I stället för att ”tvinga motståndaren till kamp i ett ögonblick då folket var entusiastiskt och stämningen i armén var gynnsam – tröttade det demokratiska partiet Paris med en ny valagitation under mars och april, lät det folkets upprörda lidelser hetsas upp i detta nya provisoriska spel med rösterna, lät det den revolutionära handlingskraften mätta sig med konstitutionella framgångar och utmynna i små intriger, ihåliga deklamationer och skenrörelser”.¹⁰³

Marx analyserar således inte bara utvecklingens *lagbundenhet*, utan också de situationer i vilka det gavs *alternativ*. På samma sätt var under den stora ekonomiska krisens år *tendensen* till fascism mycket stark, men Hitlers seger var ingen samhällselig ”naturlag”. Den av Marx utvecklade historiefilosofin är ingen *historisk fatalism*, den utesluter inte alternativ och förvandlar inte det *betingade avgörandet* till det *obetingade ödet*.

Såväl problemet om den lagbundna utvecklingen som ”grundvalens” och ”överbyggnadens” ingripande i varandra har mekaniskt missförstått och missförstått ännu inte bara av Marx-kritiker, utan också av många Marx-anhängare.

Den andliga produktionen *följer inte* den materiella produktionen, utan *uppstår* samtidigt med den, i ständig växelverkan. Det som utbildar sig som ”överbyggnad” är en helhet av föreskrifter, förbud, lagar, institutioner, omdömen och fördomar vilken motsvarar samhällets ekonomiska struktur, graden av arbetsdelning och den klass som blivit härskande genom denna arbetsdelning. De härskandes tankar är alltså de *förhärskande*, men inte de *enda* tankarna under en given epok. Marx betonade gång på gång att varje nytt samhälle bär sin negation inom sig, den inre motsättning som får sitt mest pregnanta uttryck i klasskampen. Varje nytt samhälle är alltså negationen av det gamla, vars vanor, föreställningar och tankar

¹⁰¹ ”Ausgewählte Werke”, band 2, s. 438.

¹⁰² ”Louis Bonapartes adertonde brumaire”, Stockholm 1939, s. 18.

¹⁰³ a.a., s. 75 f.

griper djupt in i det. ”Traditionen från alla döda släktled trycker som en mara på de levandes hjärna.” (”Louis Bonapartes adertonde brumaire”.)¹⁰⁴

Samtidigt mognar i det nya samhället som negation det framtida samhället, betingat av de materiella och andliga produktivkrafternas tillväxt. De förhärskande tankarna genomkorsas således ständigt av andra, motstridande tankar, vare sig de vänder sig bakåt eller framåt, så att klasskampen utkämpas inte bara som *ekonomisk*, utan som *politisk*, som andlig kamp. Marx och Engels har upprepade gånger protesterat mot att de ekonomiska förhållanden och krav som slår igenom ”i sista instans” uppfattas som de *enda* historiska drivkrafterna, mot att *varje* samhällelig rörelse, *varje* politisk händelse, *varje* filosofisk tanke omedelbart och uteslutande skulle kunna återföras till ekonomiska processer.

De arkitektoniska begreppen ”grundval” och ”överbyggnad” får alltså inte förleda någon till uppfattningen att samhället skulle likna en byggnad, att det skulle gälla att först uppföra det ekonomiska fundamentet (kanske i förhoppningen att stenarna skulle röra sig själva och foga sig samman till grundvalen), varpå överbyggnaden skulle följa, från våning till våning ända till takåsen, den ena efter den andra, som lagen om tyngdkraften och byggmästaren bjuder. Och med det ständigt tillhandahållna citatet, att det inte är medvetandet som bestämmer varat, utan det samhälleliga varat som bestämmer medvetandet, är det bara en mönsterelev som klarar sig i varje läge: allt är ju klart på det sättet! I varje analys av politiska situationer har Marx klart påvisat att det samhälleliga varat är mer än summan av ekonomiska tillstånd, att mångfaldiga element i medvetandet, vare sig det är oriktigt, oklart eller riktigt, inverkar på det, att det – eftersom människor med medvetande är begåvade varelser – inte finns någon fastslagen gräns mellan samhälleligt vara och människornas medvetande. Det väsentliga för den av Marx utvecklade historiefilosofin är att den ständigt utgår från den *samhälleliga verkligheten*, inte från några abstrakta ”kategorier”, att den utgår från ”det omedelbara livets materiella produktionsprocess” och inte från idébildningar, från praxis och inte från ett uttänkt system av självvalstrande, sig själva utvecklande och upplösande idéer.

”Denna historieuppfattning går alltså ut på att utveckla den verkliga produktionsprocessen, nämligen med utgångspunkt från den materiella produktionen av det omedelbara livet, att fatta den med detta produktionsätt sammanhängande och av detta utbildade formen för förbindelserna (Marx har senare ersatt uttrycket Verkehrsform med ”Produktionsverhållnisse” – produktionsförhållandena) alltså det borgerliga samhället i dess skilda etapper som grundval för hela historien och såväl framställa det i dess verksamhet som stat som ur det förklara alla olika teoretiska resultat och former av medvetande, religion, filosofi, moral och så vidare, samt följa upp deras tillblivelse ur det, varvid saken naturligtvis också kan framställas i dess totalitet (och därför också dessa olika sidors växelverkan på varandra). Den har inte, som den idealistiska historieuppfattningen, till uppgift att i varje period söka efter en kategori, utan står kvar på historiens verkliga *mark* ... Denna uppfattning visar att historien inte slutar med att upplösa sig i 'självmedvetande' som 'andens ande', utan att det i varje etapp finns ett materiellt resultat, en summa av produktivkrafter, ett historiskt skapat förhållande till naturen och mellan individerna, som överlämnas till varje generation av dess föregångare – en massa av produktivkrafter, kapitalier och omständigheter, som visserligen å ena sidan förändras av den nya generationen men å andra sidan också föreskriver den dess egna levnadsvillkor och ger den en bestämd utveckling, en speciell karaktär – att alltså omständigheterna gör människorna i lika hög grad som människorna gör omständigheterna.”¹⁰⁵

I ”Tesar om Feuerbach”, denna polemik mot bristerna i den hittillsvarande materialismen, som förbiser människornas ”verksamma sida”, deras praxis som den verksamhet vilken förändrar omvärlden, upprepar Marx tanken:

¹⁰⁴ a.a., s. 12.

¹⁰⁵ ”Die Deutsche Ideologie”, MEGA, band 5, s. 27 f.

”Den materialistiska läran om omständigheternas och uppfostrans förändring glömmer att omständigheterna förändras av människorna och att uppfostraren själv måste uppfostras ... Att omständigheternas förändring och den mänskliga verksamheten eller självförändringen sammanfaller, det kan bara fattas och begripas rationellt som *revolutionär praxis*.”¹⁰⁶

”Revolutionär praxis” som förändring av omständigheterna och människornas självförändring, alltså människorna inte bara som historiens objekt, utan också dess subjekt, fattade som subjekt under förhandenvarande omständigheter och som objekt, vilka genom subjektiv verksamhet förmår bli subjekt och ändra omständigheterna – i insikten om denna ständiga växelverkan mellan människan och hennes verk, mellan den samhällsliga ”naturlagen” och människans natur som en varelse vilken ändrar de förhandenvarande omständigheterna, mellan produktionsförhållandena, som bevarar det uppnådda, och de framträngande materiella och andliga produktivkrafterna, kulminerar den historiska materialismen.

”Människorna gör sin egen historia, men de gör den inte av fria stycken, inte under av dem själva valda, utan under omedelbart förhandenvarande, givna och överlämnade omständigheter.”¹⁰⁷

7. Värde och mervärde

Även den mest förenklade framställning av de ekonomiska insikter som Marx framlagt i sitt huvudverk ”Kapitalet”, liksom i skrifterna ”Lön, pris och profit”, ”Grunddrag till en kritik av den politiska ekonomin”, ”Till kritiken av den politiska ekonomin”, ”Teorier om mervärdet”, ”Lönarbete och kapital” samt i många andra sammanhang skulle kräva en hel bok, för att nu inte tala om problemens mångfaldighet och invecklade karaktär, de av Marx-kritikerna framförda invändningarna och de delvis redan av Marx anteciperade genmälena. Dessutom har i monopolens tidsålder många problem förändrats väsentligt. Vi måste alltså inskränka oss till att i detta kapitel formulera och förklara några grundbegrepp, som vi redan tvingats använda i det föregående.

Vi erinrar om fjärde kapitlet, ”Varans fetischkaraktär”, och upprepar: Varje vara måste först och främst tillgodose ett *behov*, vara brukbart, det vill säga att den måste ha ett *bruksvärde*.

I ett utvecklat varuutbyte visar det sig att bruksföremål, bruksvärden, utbytes mot varandra, och det alls inte *godtyckligt*, utan i enlighet med ett *mått*, efter lagen om något *gemensamt* som innebor i de föremål som blivit varor. Även om det är oundvikligt med svängningar, som framkallas av för stort eller ringa utbud, uppdrivning av priserna, spekulation och så vidare, rör sig dock dessa svängningar kring en bestämd storlek, som ständigt slår igenom som hemligheten med det föremål som blivit vara.

Marx hänvisar till att redan den grekiske filosofen Aristoteles betraktade det skenbart så självklara – utbytet av föremål i enlighet med ett bestämt mått – som något mycket gåtfullt. ”Utbytet”, säger Aristoteles, ”kan inte finnas utan likheten, och likheten kan inte finnas utan kommensurabiliteten (mätbarhet genom samma mått)”. Här hejdar han sig emellertid och ger upp den fortsatta analysen av värdeformen. ”Det är emellertid i verkligheten omöjligt att så olikartade ting är kommensurabla”, det vill säga kvalitativt lika. Detta likställande kan bara vara främmande för tingens verkliga natur, alltså bara en nödfallsutväg för praktiska behov. Marx genmäler att det ”lika”, den gemensamma substans som Aristoteles sökte utan att finna den, var det *mänskliga arbetet*. ”Men att i form av varuvärden alla arbeten är uttryckta som samma mänskliga arbete och därför som likagällande, det kunde Aristoteles inte läsa ut ur själva värdeformen, emedan det grekiska samhället vilade på slavarbete och därmed hade

¹⁰⁶ a.a., s. 534.

¹⁰⁷ Marx/Engels Werke, band 8, s. 115.

olikheten mellan människorna och deras arbetskrafter till naturbasis.” Denna upptäckt är möjlig bara i ett samhälle ”där varuformen är arbetsproduktens allmänna form och människornas förhållande till varandra som varuägare är det härskande samhälleliga förhållandet”.¹⁰⁸

När vi talar om *en varas värde* avses alltså dess bytesvärde. En rocks värde är större än värdet av det tyg som den är gjord av, tygets värde större än värdet av den ull, det garn och den naturtråd eller de syntetiska fibrer som det består av. Denna *värdeförmering* låter sig inte förklaras på annat sätt än att något *tillkommit*. Och vad som tillkommit är inget annat än *mänskligt arbete*. Varans värde mäts efter mängden av detta arbete. Arbetets mängd mäts efter den tid det varat.

”Om värdet av en vara bestämmes genom den under produktionen förbrukade arbetsmängden kan det förefalla som om en vara skulle bli desto värdefullare ju latare och oskickligare dess tillverkare är, enär han behövt så mycket mer tid för dess förfärdigande. Men det arbete som bildar värdenas substans är ett och samma mänskliga arbete, förbrukandet av en och samma mänskliga arbetskraft. Samhällets totala arbetskraft, som framträder i varuvärldens värden, gäller här som en och samma mänskliga arbetskraft, ehuru den består av otaliga individuella arbetskrafter. Var och en av dessa individuella arbetskrafter är samma mänskliga arbetskraft som en annan, så vitt den äger karaktären av en samhällelig genomsnittsarbetskraft och verkar som sådan samhällelig genomsnittsarbetskraft och således vid produktionen av en vara blott behöver använda den i genomsnitt nödvändiga eller samhälleligt nödvändiga arbetstiden.”¹⁰⁹

”Värdet av en vara förhåller sig till värdet av varje annan vara som den för den ena varans produktion nödvändiga arbetstiden till den för den andras produktion nödvändiga arbetstiden.”¹¹⁰ Marx finner en suggestiv formulering för detta: ”Som värden äro alla varor blott bestämda mått på kristalliserad arbetstid.”¹¹¹ I detta uttryck känner man inte bara hur det levande arbetet stelnar till ett dött föremål, utan associationen till rinnande svett och koagulerat blod blir nästan oundviklig.

Är således allt arbete lika, det kvalificerade och det okvalificerade, det enkla arbetet och det som förutsätter stora kunskaper? Marx skiljer mellan det *enkla genomsnittliga arbetet*, som visserligen ändrar karaktär i skilda länder och kulturepoker, men i ett bestämt samhälle är givet, och det *komplicerade arbetet*. Detta gäller dock ”blott som *potenserat* eller snarare *multipliserat* enkelt arbete, sålunda att ett mindre kvantum komplicerat arbete är lika med ett större kvantum enkelt arbete. Att denna reduktion försiggår beständigt, visar erfarenheten”. ”Det arbete som gäller såsom högre, mer komplicerat arbete gentemot det samhälleliga genomsnittsarbetet är yttringen av en arbetskraft i vilken högre bildningskostnader ingår, vars produktion kostar mer arbetstid och som därför har ett högre värde än den enkla arbetskraften.”¹¹²

Det utvecklade varuutbytet kräver en allmän ekvivalent, en vara som blir till *måttstock för alla varor* och som sådan vinner ”objektiv fasthet och allmän samhällelig giltighet”. De ädla metallerna guld och silver har blivit denna allmänna ekvivalent, *pengar*.¹¹³ ”Penningkristallen är en nödvändig produkt av bytesprocessen, i vilken olikartade arbetsprodukter faktiskt likställs och därmed i själva verket förvandlas till varor. Det historiska utvidgandet och fördjupandet av utbytet utvecklar den i varunaturen slumrande motsatsen mellan bruksvärde och

¹⁰⁸ ”Kapitalet”, band I, s. 42 f.

¹⁰⁹ ”Kapitalet”, band I, s. 22 f.

¹¹⁰ a.a., s. 23 f.

¹¹¹ a.a., s. 28.

¹¹² a.a., s. 171.

¹¹³ a.a., s. 51.

värde.”¹¹⁴ Endast i extrema situationer blir bruksvärdet ett avgörande värde: i allmänhet är det bytesvärdet, den ”kristalliserade arbetstiden”, som utgör en varas värde.

En varas värde är inte identiskt med dess *pris*, men priserna hänger samman med värdet, om än elastiskt, och kretsar omkring det som elektronerna kretsar kring atomkärnan.

Samhälleligt nödvändigt arbete av samma storlek kan uttryckas i skilda priser. Dessa priser är, ”för låga eller för höga som uttryck för vetets värdestorlek” men de utgör ändå dess pris, ty för det första är de dess penningform, och för det andra är de exponenter för dess bytesförhållande till pengar. I ”denna relation kan ej blott varans värdestorlek uttryckas utan likaväl även det mer eller mindre för vilket den under de givna omständigheterna kan avyttras. Möjligheten av en kvantitativ inkongruens mellan pris och värdestorlek, eller prisets avvikande från värdestorleken, ligger alltså i själva prisformen. Detta är ingen brist hos denna form utan gör den tvärtom till den adekvata formen för ett produktionssätt i vilket regeln blott kan slå sig igenom såsom en regellöshetens blint verkande genomsnittsregel.”¹¹⁵

I detta fall är det på sin plats med den naturvetenskapliga liknelsen om molekylrörelsen som endast kan slå igenom regellösheten som blint verkande genomsnittsregel. I produktionen slår den alltid igenom som varans värde, bestämd genom mängden samhälleligt nödvändig arbetstid: i priset är det marknadens nycker, den rena profithushållningens planlöshet som kommer till uttryck.

”Prisstegringen, respektive prissänkningen av ett visst antal ledande artiklar är tillräcklig för att höja eller sänka den prissumma av alla cirkulerande varor som bör realiseras, alltså också för att bringa mer eller mindre pengar i cirkulation. Verkan på mängden cirkulationsmedel blir densamma, antingen de skiftande priserna på varorna återspeglar en verklig värdeförändring eller blott variationer i marknadsprisen.”¹¹⁶

Marx nämner tre faktorer som avgörande för marknaden: prisfluktuationen, den cirkulerande varumassan och pengarnas omloppshastighet. Dessa faktorer kan ”växla i olika riktning och olika proportioner; den prissumma som bör realiseras, och därmed den härav betingade mängden av cirkulationsmedel, kan alltså genomgå mycket talrika kombinationer”.¹¹⁷

Under en långvarig historisk process blir *pengarna* till *kapital*. Som sådant vinner de dynamisk kraft och är inte längre rent betalningsmedel, inte längre medel för *slöseri* eller *bildande av rikedomar* eller *ränteocker*, inte bara värdemått, utan *produktionens motor*.

”Varucirkulationen är kapitalets utgångspunkt. Varuproduktion och utvecklad varucirkulation, handel, bildar de historiska förutsättningar under vilka det uppstår. Världshandel och världsmarknad öppnar på 1500-talet kapitalets moderna levnadshistoria.”¹¹⁸

”Den enkla varucirkulationen – försäljning för köp – tjänar som medel för ett utanför cirkulationen liggande slutmål, tillägnandet av bruksvärden, tillfredsställandet av behov. Pengarnas cirkulation som kapital är däremot självändamål, ty det är blott inom denna ständigt förnyade rörelse värdeförmeringen har sin existens. Kapitalets rörelse är därför gränslös.”¹¹⁹

I det enkla varuutbytet överväger bruksvärdet. Den som säljer sin produkt vill köpa annat för den, och på ömse sidor tillgodoses behovet av ett konkret föremål. För kapitalisten är det likgiltigt *vad* han producerar. Genom sin vara – vad den än är – vill han tjäna pengar. Han vill utvinna mer pengar genom den än han lagt ner på den. Den produkt som han säljer skall vara

¹¹⁴ a.a., s. 67.

¹¹⁵ a.a., s. 81.

¹¹⁶ a.a., s. 96.

¹¹⁷ a.a., s. 99.

¹¹⁸ a.a., s. 123.

¹¹⁹ a.a., s. 128 f.

så beskaffad att en del av det värde som den vunnit genom arbete tillkommer honom. Varans oavbrutna värdeförmering ”är hans subjektiva avsikt, och blott försåvitt det enda drivande motivet i hans operationer är växande tillägnande av abstrakt rikedom fungerar han som kapitalist eller personifierat, med vilja och medvetande begåvat kapital. Bruksvärdet bör alltså aldrig behandlas som kapitalistens omedelbara syfte. Inte heller den enstaka vinsten, utan blott vinstvinnandets rastlösa process. Denna absoluta drift att berika sig, denna lidelsefulla jakt efter värde är gemensamma för kapitalisten och skattsamlaren. Men medan skattsamlaren blott är en förryckt kapitalist är kapitalisten den rationelle skattsamlaren. Den rastlösa värdeförmering som skattsamlaren strävar att uppnå genom att rädda pengarna från cirkulation uppnår den klokare kapitalisten genom att ständigt på nytt prisge pengarna åt cirkulationen.”¹²⁰

Men hur kan kapitalisten ”förmera värdet” och utvinna desto mer värde för sig själv genom att föra ut värde på marknaden? Det kan han bara göra tillfälligt genom att lura handelspartnern, genom prisfluktuationer och penningsspekulation, men i det långa loppet måste det finnas något medel som är gemensamt för alla kapitalister, någon vara vars ”bruksvärde besitter den egendomliga beskaffenheten att vara källa till värde, vars faktiska förbrukning alltså själv vore objektivisering av arbete och därmed värdeskapande. Och penningägaren finner på marknaden en sådan egenartad vara – arbetsförmågan eller arbetskraften.”¹²¹

Arbetskraften kan ”uppträda som vara på arbetsmarknaden blott såvitt och emedan den blir utbjuden eller såld som vara av sin ägare, den person vars arbetskraft den är. För att dess ägare skall kunna sälja den som vara måste han kunna förfoga över den, alltså vara fri ägare till sin arbetsförmåga, herre över sin egen person... För att förvandla pengar till kapital måste penningägaren alltså förefinna den frie arbetaren på marknaden, fri i den dubbla bemärkelsen att han som fri person förfogar över sin arbetskraft som över en vara och att han å andra sidan inga andra varor har att sälja, är lös och ledig, fri från allt som behövs för att hans arbetskraft skall bli en realitet.”¹²²

Denna egendomliga vara, arbetskraften, har sitt värde liksom alla andra varor. Men hur bestäms det?

”Arbetskraftens värde bestäms i likhet med varje annan varas värde av den för produktion, alltså även reproduktion, av denna specifika artikel nödvändiga arbetstiden. Såsom värde representerar arbetskraften själv blott ett bestämt kvantum i densamma objektiverat samhälleligt genomsnittsarbete. Arbetskraften existerar blott som anlag hos den levande individen. Dess produktion förutsätter alltså dennes existens. Är individens existens given, består arbetskraftens produktion i dennes egen reproduktion eller hans uppehälle. För sitt uppehälle behöver den levande individen en viss summa av livsmedel. Den för arbetskraftens produktion nödvändiga arbetstiden upplöses alltså i den för framställningen av dessa livsmedel nödvändiga arbetstiden, d.v.s. arbetskraftens värde är just värdet av de för dess ägares uppehälle nödvändiga livsmedlen.”¹²³

”Den yttersta gränsen eller minimigränsen för arbetskraftens värde bildas av värdet på den varumängd utan vars dagliga tillförsel arbetskraftens bärare, människan, inte kan förnya sin livsprocess, alltså av värdet av de fysiologiskt oundgängliga livsmedlen. Sjunker arbetskraftens pris till detta minimum så sjunker det under sitt värde, ty under dessa förhållanden kan arbetskraften bevaras och utvecklas blott i förkrympt gestalt. Men varje varas värde bestäms av den arbetstid som krävs för att leverera den i normal kvalitet.

¹²⁰ a.a., s. 129 f.

¹²¹ a.a., s. 142.

¹²² a.a., s. 143 f.

¹²³ a.a., s. 146.

Det är en synnerligen billig sentimentalitet att finna denna ur sakens natur härrörande bestämning av arbetskraftens värde grov.”¹²⁴

I detta avståndstagande från billig sentimentalitet, i den stränga saklighet med vilken Marx talar om ”varan arbetskraft”, om denna varas värde och pris, avslöjas ohyggligheten i ett system, i vilket människan blir till vara på samma sätt som varje död produkt och den för dess reproduktion nödvändiga arbetstiden blir till denna varas värde, på ett mer förskräckande sätt än genom något känslösvall. Marx, som förmådde anklaga så lidelsefullt, med ett sådant patos, gör genom *försakligandets* språk på det mest intensiva sätt rättvisa åt människornas *avmänskligande* i den värld i vilken han levde.

Marx antar att arbetskraftens dagsvärde är 3 sh (engelska shilling), emedan en halv arbetsdag försakligats i den själv, det vill säga att de livsmedel som dagligen behövs för arbetskraftens produktion kostar en halv arbetsdag. Men det förflutna arbete som ligger i arbetskraften, och det levande arbete som den kan prestera, kostnaderna för dess dagliga underhållande och dess dagliga förbrukning, är två helt olika storheter. Den förra bestämmer dess bytesvärde, den senare bildar dess bruksvärde.

”Att det behövs en halv dag för att hålla arbetaren vid liv under 24 timmar hindrar honom alls inte att arbeta en hel dag. Arbetskraftens värde och värdebildningen därur i arbetsprocessen är alltså två olika saker. Denna värdedifferens var det kapitalisten hade i sikte, när han köpte arbetskraften ...

Vår kapitalist har förutsett den kasus, som kommer honom att skratta. Arbetskraften finner därför i verkstaden nödiga produktionsmedel ej blott för en sextimmars utan för en tolvtimmars arbetsprocess. Om 5 kilo bomull insög 6 arbetstimmar och förvandlades till 5 kilo garn, så skall 10 kilo bomull insuga 12 arbetstimmar och förvandlas till 10 kilo garn. Låt oss betrakta den förlängda arbetsprocessens produkt. I de 10 kilona garn är nu 5 arbetsdagar försakligade, 4 i den förbrukade bomulls- och spindelmängden, 1 uppsugen av bomullen under spinnprocessen. Men penninguttrycket för 5 arbetsdagar är 30 sh.... Detta är alltså priset för de 10 kilona garn ... Men de i processen använda varornas värde utgjorde inte mer än 27 sh. Garnets värde utgör 30 sh. Produktens värde har växt med en niondel över det till produktionen förskotterade värdet. Så har 27 sh. förvandlats till 30 sh. De har alstrat ett mervärde av 3 sh. Konststycket har äntligen lyckats. Pengarna har förvandlats till kapital.”¹²⁵

Gentemot den vanliga invändningen, att även kapitalisten utför arbete och därigenom bidrar till värdebildningen, kan man ställa frågan: Och varav lever de kapitalister vilkas enda verksamhet består i att inkassera aktieutdelningar? Det är uppenbart att arbetarna, teknikerna, ingenjörerna och så vidare presterar *merarbete*, och att en del av det mervärde som de producerat blir till reveny, till inkomst för en eller några ägare. Utan detta mervärde vore vad ägarna stoppar på sig en gåva som arbetarna ger dem av kärlek till sin nästa – och att tro på något sådant överstiger till och med beaktelsen: Credo quia absurdum! (Jag tror på det, just därför att det är orimligt.)

Säkert är att *arbetsprodukten* uppsuger en del av sitt värde ur *arbetsmedlet*, men inte mer än arbetsmedlet, i vilket förflutet arbetet ligger hopat, förlorar i bruksvärde.

”Hade det intet värde att förlora, d.v.s. vore det självt inte produkt av mänskligt arbete, så skulle det inte avge något värde till produkten. Det skulle tjäna som bildare av bruksvärde utan att tjäna som skapare av bytesvärde. Detta är därför fallet med alla produktionsmedel som utan mänskligt åtgörande är förhanden av naturen, med jord, vind, vatten, järnet i malmådern, träet i urskogen o.s.v.”¹²⁶

¹²⁴ a.a., s. 148.

¹²⁵ a.a., s. 167 f.

¹²⁶ a.a., s. 177.

”Blott försåvitt produktionsmedel i sina gamla bruksvärdens gestalt sjunker i värde under arbetsprocessen överför de värde på produktens nya gestalt. Den maximala värdeförlust som de kan lida i arbetsprocessen begränsas uppenbart av den ursprungliga värdestorlek varmed de inträder i arbetsprocessen, eller av den för deras egen produktion erforderliga arbetstiden.”¹²⁷

Överskottet på produktens totala värde, utöver värdet av de element som bildar den (råmaterial, tillsatsämnen, arbetsmedel och mänsklig arbetskraft) frambringas således endast ur den mänskliga arbetskraften, som ger mer i arbetstid än som är nödvändigt för dess uppehälle. Den del av kapitalet som omsätts i produktionsmedel förändrar inte sin värdestorlek i produktionsprocessen. Marx kallar den *konstant kapital*.

”Den i arbetskraft omsatta delen av kapitalet förändrar däremot sitt värde i produktionsprocessen. Den reproducerar sin egen ekvivalent och ett överskott därtill, mervärde, som självt kan växla, vara större eller mindre. Från en konstant storhet förvandlas denna del av kapitalet beständigt till en variabel. Jag kallar den därför variabel kapitaldel eller kortare: *variabelt kapital*.”¹²⁸

Den arbetskraft som arbetaren förbrukar utöver gränserna för det för hans uppehälle nödvändiga arbetet bildar inget värde *för honom*. Den bildar mervärde som, med Marx formulering, ”ler mot kapitalisten med hela tjusningen hos en skapelse ur intet”.¹²⁹

Mellan kapitalisten och arbetaren är från början kampen fastställd: den gäller *mervärdekvoten*, det vill säga proportionen merarbetstid i förhållande till den för arbetskraftens uppehälle nödvändiga arbetstiden, det vill säga först och främst *arbetsdagens längd*. Arbetaren behöver inte som djuret bara en del av dagen för att vila, äta och tillgodose sina fysiska behov. Han behöver tid ”för att tillgodose andliga och sociala behov, vilkas omfattning och antal bestäms av det allmänna kulturklimatet. Arbetsdagens variation rör sig därför inom fysiska och moraliska gränser.”¹³⁰

Vad är en arbetsdag? Hur mycket kortare än en naturlig levnadsdag? Kapitalistens åsikt om de nödvändiga gränserna för arbetsdagen skiljer sig från arbetarens.

”Som kapitalist är han blott personifierat kapital... Men kapitalet har blott en enda drift, driften att förmera sitt värde, att skapa mervärde, att med sin konstanta del, produktionsmedlen, insuga största möjliga mängd merarbete. Kapitalet är dött arbete, som blott lever upp på vampyrvis genom att insuga levande arbete och lever dess kraftigare, ju mer det insuger därav. Den tid under vilken arbetaren arbetar är den tid under vilken kapitalisten konsumerar den inköpta arbetskraften. Konsumerar arbetaren sin disponibla tid för sig själv, så bestjäl han kapitalisten.”¹³¹

Det är Marx helt främmande att betrakta varje kapitalist som en illvillig eller oanständig människa. Han betraktar honom inte som individ, utan som ”samhällelig karaktärsmask”, som ”kapitalets funktionär”, vilken inom varuutbytets lagar kräver det fulla värdet av den vara han inköpt:

”Kapitalisten hävdar sin rätt som köpare, då han söker göra arbetsdagen så lång som möjligt och om möjligt göra två arbetsdagar av en. Å andra sidan innesluter den avyttrade varans specifika natur en gräns för dess konsumtion genom köparen, och arbetaren tillvaratar sin rätt som försäljare, om han vill begränsa arbetsdagen till en viss normallängd. Det föreligger alltså här en antinomi, rätt mot rätt, bägge beseglade genom lagen om varuutbytet. Mellan lika rätt avgör makten. Och sålunda framstår arbetsdagens normering i den kapitalistiska produktionens historia som en kamp om

¹²⁷ a.a., s. 179.

¹²⁸ a.a., s. 182.

¹²⁹ a.a., s. 188.

¹³⁰ a.a., s. 203.

¹³¹ a.a., s. 204.

arbetsdagens gränser – en kamp mellan samtliga kapitalister, d.v.s. kapitalisternas klass, samtliga arbetare eller arbetarklassen.”¹³²

Marx har skildrat förloppet av denna kamp om ”normalarbetsdagen”, framför allt i England, med lika stor saklighet som lidelse, som en kamp under vilken arbetarna inom lagen för varuutbytet, inom det kapitalistiska systemet, förmått tillkämpa sig framgångar – men under vilken de samtidigt kommit underfund med begränsningen i ett system som grundar sig på försäljning av mänsklig arbetskraft, på merarbete inte till förmån för alla människor, utan för ett fåtal privata ägare.*

8. Profit och kapital

När *värdet* ur produktionens sfär, ur vilken det härrör, inträder i marknadens, handelns, cirkulationens sfär blir det till *pris*. Som sådant blir det som vi sett obestämdare, nyckfullare, mer påverkbart genom många olika omständigheter. Som pris råkar värdet in i oväntade äventyr, framför allt när ett plötsligt prisfall avslöjar hemligheten i det kapitalistiska produktionssättet, nämligen att produktionen i princip inte har några gränser, att den är måttlös, medan konsumtionen begränsas av behov och köpkraft.

Något liknande händer *mervärdet*, när det ur produktionens sfär, i vilken det enbart uppstår, dyker upp som *profit* i marknadens, avyttringens, distributionens sfär. Varans *kostnadspris* (hela den summa som utgavs för dess framställning) är mindre än dess värde. *Varuvärdet* = *kostnadspris plus profit*.

”Blir därför varan såld till sitt värde, så realiseras en profit, som är lika med dess värdes överskott över dess kostnadspris, alltså lika med hela det i varuvärdet gömda mervärdet. Men kapitalisten kan sälja varan med profit, trots att han säljer den under dess värde. Så länge varans försäljningspris står över dess kostnadspris, om också under dess värde, blir ständigt en del av det däri innehållna mervärdet realiserat, alltså ständigt en profit gjord.”¹³³

Som en ”tanklös föreställning” avfärdar Marx uppfattningen ”att varans kostnadspris utgör dess verkliga värde, men mervärdet härrör ur varans försäljning över sitt värde, att varorna alltså säljes till sina värden, om deras försäljningspris är lika med deras kostnadspris, d.v.s. lika med priset för de i dem förtärda produktionsmedlen plus arbetslön”.¹³⁴

¹³² a.a., s. 205 f.

* Det vittnar om Marx storhet att han förutsåg nödvändigheten av att med automationens tidsålder modifiera mervärdeteorin. I ”Grundlinjer till kritik av den politiska ekonomin” (Berlin, 1923, s. 592) skrev han: ”I den mån som storindustrin utvecklas, blir skapandet av den verkliga rikedomens avhängigt mindre av arbetstiden och mängden utnyttjat arbete än av makten hos de vehiklar som under arbetet sätts i rörelse ... och vilkas powerful effectiveness (mäktiga effektivitet) själv åter inte står i något förhållande till den omedelbara arbetstid som deras produktion kostar, utan långt mer beror på vetenskapens allmänna nivå och teknologins framsteg eller av denna vetenskaps utnyttjande i produktionen ... Arbetet framträder inte längre så mycket som inneslutet i produktionsprocessen när människan i stället alltmer förhåller sig till produktionsprocessen som övervakare och regulator... Hon står utanför produktionsprocessen, i stället för att vara dess huvudfaktor. Under denna omvandling är det varken det omedelbara arbete som människan själv utför eller den tid hon arbetar, utan tillägnandet av hennes allmänna produktivkraft, hennes förståelse av naturen och behärskandet av densamma genom hennes existens som samhällskropp – med ett ord utvecklingen av den samhälleliga individen – som framträder som produktions och rikedomens stora grundpelare. Stölden av andras arbetskraft, varpå den nuvarande rikedomens grundar sig, framträder som en ömklig grundval i jämförelse med den nya grundvalen, skapad genom själva storindustrin. Så snart arbetet i omedelbar form upphört att vara den stora källan till rikedom, upphör också arbetstiden att vara dess mått, och måste upphöra att vara det, liksom bytesvärdet upphör att vara (mättet för) bruksvärdet. Massans överskottsarbete har upphört att vara betingelse för utveckling av den allmänna rikedomens, liksom de fås icke-arbete upphör att vara betingelse för den mänskliga hjärnans allmänna förmåga. Därmed bryter den på bytesvärdet beroende produktionen samman ...”

¹³³ ”Kapitalet”, band III, s. 12.

¹³⁴ a.a., s. 14 f.

Mervärdet kommer endast ur den levande arbetskraften, ur merarbetet, ur utsugningen av arbetarna. Mervärdekvoten – proportionen mellan merarbetstiden och den nödvändiga arbetstiden – står alltså endast i relation till det *variabla* kapitalet. *Profiten* däremot står i relation till *hela* kapitalet, det variabla och det konstanta tillsammans. Profitkvoten är alltså försäljningsprisets proportion till kostnadspriset.

”Mervärdets kvot mätt efter variabelt kapital heter mervärdekvot; mervärdets kvot mätt efter totalkapital heter profitkvot. Det är två olika uppmätningar av samma storhet, vilka till följd av måttstockarnas olikhet samtidigt uttrycker olika förhållanden eller relationer hos samma storhet.

Ur mervärdekvotens förvandling till profitkvot måste man härleda mervärdets förvandling till profit, inte tvärtom. Och i själva verket är profitkvoten det som man historiskt utgår ifrån. Mervärde och mervärdekvot, är relativt sett, något osynligt och det väsentliga man måste efterforska, medan profitkvot och därmed mervärdets form som profit framträder på företeelsernas yta.”¹³⁵

”Trots att därför profitkvoten är numeriskt skild från mervärdekvoten, medan mervärde och profit i själva verket är detsamma och även numeriskt lika, så är profiten en förvandlad form av mervärdet, en form vari profitens ursprung och hemligheten med dess tillvaro är beslöjad och utsuddad. I verkligheten är profiten företeelseformen för mervärdet, vilket först genom analys måste skalas fram ur den förstnämnda. I mervärdet ligger förhållandet mellan kapital och arbete i öppen dager; i förhållandet mellan kapital och profit, d.v.s. mellan kapitalet och mervärdet, sådant detta sistnämnda framträder å ena sidan som ett i cirkulationsprocessen realiserat överskott över varans kostnadspris, å andra sidan som ett genom sitt förhållande till totalkapitalet närmare bestämt överskott, framträder *kapitalet som ett förhållande till sig självt*, ett förhållande vari det som ursprunglig värdesumma skiljer sig från ett av detsamma själv tillsatt nyvärde.”¹³⁶

”Profitkvoten förhåller sig till mervärdekvoten som det variabla kapitalet till totalkapitalet.”¹³⁷

Profitkvotens storlek beror således inte bara på mervärdekvotens storlek, utan också på kapitalets sammansättning och dess omloppshastighet, men att det överhuvudtaget kan uppstå profit betingas enbart av det mervärdeskapande merarbetet. Medan de skiljer sig åt till sin företeelseform, till sin kvot, är de ändå lika till sitt väsen.

Den kapitalistiska produktionen är, som redan nämnts, ”i och för sig likgiltig för det konkreta bruksvärdet, överhuvud taget för varje konkret säregenhet hos varan som den producerar. I varje produktionssfär gäller det för den bara att producera mervärde, att i arbetets produkt tillägna sig ett visst kvantum obetalt arbete.”¹³⁸

För den enskilde kapitalisten behöver dock produktionsprocessen inte alls framstå bara som en produktionsprocess av mervärde. Kapitalisten kan känna sig som *företagare*. Han kan också vara en sådan och därför önska framstå inte bara som *tagare*. Oavsett att han är ”kapitalets funktionär”, alltså lyder kapitalets lag, kan han vara en personlighet och anse denna omständighet vara en avgörande faktor i produktionsprocessen. En varas värde, profiten, *realiseras* i cirkulationen. Det kan därför synas som om han *sprängde sig ut* ur den, ”ett sken som befästes särskilt av två omständigheter; för det första av profiten vid avyttringen, vilken beror på prejeri, list, sakkunskap, skicklighet och tusen marknadskonjunkturer; sedan även av den omständigheten att här ett andra bestämmande element träder till vid sidan av arbetstiden, nämligen cirkulationstiden.”¹³⁹

Marx framhåller därför att de i skilda företag olika profitkvoterna har tendens att närma sig en *genomsnittsprofit*, men att den enskilde kapitalisten ändå strävar efter att i konkurrenskampen

¹³⁵ a.a., s. 17 f.

¹³⁶ a.a., s. 22 f.

¹³⁷ a.a., s. 25.

¹³⁸ a.a., s. 165 f.

¹³⁹ a.a., s. 781.

komma över detta genomsnitt. ”I verkligheten är det särskilda intresse, som en kapitalist eller kapitalet i en viss produktionsgren har av exploateringen (utsugningen) av de arbetare som han sysselsätter, begränsat till att han genom tillfälligt överarbete eller genom sänkning av lönen under genomsnittet eller genom en osedvanlig produktivitet i det utnyttjade arbetet kan göra sig en extra förtjänst, en profit som överstiger genomsnittsprofiten. Men avgörande är att det *totala* kapitalet beror på mervärdet, på profiten, att det alltså är intresserat av exploateringen, utsugningen av arbetarna – varvid arbetets exploateringsgrad kan förändras alltefter arbetsdagens längd och arbetets intensitet.

En annan tendens i det kapitalistiska produktionssättet som Marx framhäver är *profitkvotens fall* vid *profitmassans* samtidiga *tillväxt*. Med produktivkraftens ökning växer det i arbetsmedlen nedlagda, således konstanta kapitalet och minskar det variabla kapitalet i förhållande till det konstanta.

Ur kapitalets drift att alltid producera mer, oavbrutet förmera kapitalvärdet, hopa kapitalet och öka dess värde, ur ändringen av dess sammansättning i en konstant och en variabel del, ur behovet av en tilltagande utsugning, även efter ökande konsumtion, ur utvecklingen av arbetets produktivkraft, genom vilken fler saker tillverkas med samma kapital och samma arbete, och ur profitkvotens fall framgår motstridiga tendenser och företeelser och bryter den i kapitalismen inneboende motsättningen fram.

”Samtidigt med profitkvotens fall växer massan av kapital, och hand i hand därmed går en värdeminskning av det förhandenvarande kapitalet som uppehåller detta fall och ger en påskyndande impuls åt ackumulationen av kapitalvärde.

Samtidigt med produktivkraftens utveckling utvecklar sig den högre sammansättningen av kapitalet, den relativa minskningen av den variabla delen gentemot den konstanta.

Dessa olika inflytelser gör sig gällande än mer bredvid varandra i rummet, än mer efter varandra i tiden; periodiskt får konflikten mellan de motstridiga agenserna fritt utlopp i *kriser*. Kriserna är alltid blott momentana, våldsamma lösningar av de förefintliga motsägelserna, våldsamma eruptioner som för ett ögonblick återställer den störda jämvikten.

Motsägelsen består helt allmänt uttryckt däri, att det kapitalistiska produktionssättet innesluter en tendens till absolut utveckling av produktivkrafterna bortsett från värdet och det däri inneslutna mervärdet. Också bortsett från de samhälleliga förhållanden inom vilka den kapitalistiska produktionen försiggår; medan den å andra sidan har som mål bevarandet av det existerande kapitalvärdet och dess förmering i högsta grad (d.v.s. att ständigt påskynda tillväxten av detta värde).”¹⁴⁰

Tendensen att producera måttlöst, att utveckla produktivkrafterna obegränsat, råkar i motsättning till bevarandet av det existerande kapitalvärdet:

”Den kapitalistiska produktionen strävar ständigt efter att övervinna dessa sina immanenta skrankor, men den övervinner dem blott genom medel som ställer den inför dessa skrankor på nytt och i väldig måttstock.

Den sanna skrankan för den kapitalistiska produktionen är *kapitalet självt*, är denna: att kapitalet och dess självförmering framstår såsom produktionens utgångspunkt och slutpunkt, dess motiv och ändamål; att produktionen blott är produktion för *kapitalet* och inte tvärtom produktionsmedlen rena medel för en ständigt vidgande gestaltning av livsprocessen för producenternas *samhälle*. De skrankor inom vilka bevarandet och förmeringen av kapitalvärdet, som beror på exproprieringen och utarmningen av den stora massan producenter endast kan röra sig, dessa skrankor träder därför ständigt i motsägelse till de produktionsmetoder som kapitalet måste använda för sitt syfte och som går ut på obegränsad ökning av produktionen, på produktionen som självändamål, på obetingad utveckling av arbetets samhälleliga produktivkrafter. Medlet – obetingad utveckling av de

¹⁴⁰ a.a., s. 218.

samhälleliga produktivkrafterna – råkar i permanent konflikt med det begränsade ändamålet, det förhandenvarande kapitalets värdeförmering.”¹⁴¹

Med ackumulationen och koncentrationen förstärkes den i kapitalismen inneboende tendensen till *överproduktion*. Det handlar därvidlag inte alls om överproduktion av *bruksvärden* – för människomassorna skulle kunna använda mycket mer – utan om en överproduktion av *bytesvärden*, av varor som inte finner någon köpare.

”Då det inte är tillgodosedd av behov utan produktion av profit som är kapitalets syfte och då det blott uppnår detta syfte genom metoder som ställer in produktionsmassan efter produktionens skala, inte tvärtom, så måste ständigt en konflikt inträda mellan konsumtionens begränsade dimensioner på kapitalistisk basis och en produktion som ständigt strävar utöver denna dess immanenta skranka.”¹⁴²

”Det produceras inte för mycket livsmedel i förhållande till den existerande befolkningen. Tvärtom. Det produceras för litet för att anständigt och mänskligt tillgodose befolkningen. Det produceras inte för mycket produktionsmedel för att sysselsätta den arbetsdugliga delen av befolkningen. Tvärtom. Det produceras för det första en alltför stor befolkningsdel, som faktiskt inte är arbetsduglig, som genom sina förhållanden är hänvisad till att exploatera andras arbete eller till arbeten som blott inom ett miserabelt produktionssätt kan gälla som sådana. Det produceras för det andra inte nog produktionsmedel för att hela den arbetsdugliga befolkningen skall arbeta under de mest produktiva förhållanden, för att dess absoluta arbetstid skulle förkortas genom massan och effektiviteten av det under arbetstiden använda konstanta kapitalet.

Men det produceras periodiskt för mycket arbetsmedel och livsmedel för att låta dem fungera som arbetarnas exploateringsmedel till en viss profitkvot. Det produceras för mycket varor för att kunna realisera det i dem ineliggande värdet och det däri inneslutna mervärdet under de genom den kapitalistiska produktionen givna fördelningsbetingelserna och konsumtionsförhållandena och för att kunna återförvandla dem till nytt kapital, d.v.s. för att utföra denna process utan ständigt återkommande explosioner.

Det produceras inte för mycket rikedom. Men det produceras periodiskt för mycket rikedom i dess kapitalistiska, motsatsfyllda former.

Det kapitalistiska produktionssättets begränsning framträder:

- 1) Däri att utvecklingen av arbetets produktivkraft i profitkvotens fall frambringar en lag, som på en viss punkt så fientligt som möjligt träder emot dess egen utveckling och därför ständigt måste övervinnas genom kriser.
- 2) Däri att tillägnandet av obetalt arbete och förhållandet mellan detta obetalda arbete och det mest försakligade arbete över huvud eller, kapitalistiskt uttryckt, däri att profiten och förhållandet mellan denna profit och det använda kapitalet, alltså en viss höjd av profitkvoten, avgör produktionens utvidgning eller begränsning, i stället för produktionens förhållande till de samhälleliga behoven, till de samhälleligt utvecklade människornas behov ...

Profitkvoten är den drivande kraften i den kapitalistiska produktionen, och det produceras blott vad och såvida man kan producera med profit. Därav de engelska ekonomernas ängslan för profitkvotens minskning. Att den blotta möjligheten oroar Ricardo visar just hans djupa förståelse av den kapitalistiska produktionens betingelser. Det som man förebrår honom, nämligen att han obekymrad om 'människorna' vid den kapitalistiska produktionens betraktande blott ser produktivkrafternas utveckling – med vilka offer i människor och kapitalvärden den än köpes – är just det betydelsefulla hos honom. Utvecklingen av det samhälleliga arbetets produktivkrafter är kapitalets historiska uppgift och berättigande. Just därmed skapar det omedvetet de materiella betingelserna för en högre produktionsform.”¹⁴³

¹⁴¹ a.a., s. 219.

¹⁴² a.a., s. 225.

¹⁴³ a.a., s. 226 ff.

Detta ställe är betydelsefullt i två avseenden. Det visar inte bara att Marx skattade ”cynismen” hos bourgeoisins vetenskapliga ekonomer högre än alla sentimentala litanior om eländet, utan bevisar också hans historiska objektivitet. Marx, som lidelsefullt anklagade kapitalet för dess avmänskligande, som tog parti för arbetarklassen och fostrade den till revolutionärt medvetande, var ändå en objektiv historieskrivare, som i negationen av ett system inte förbisåg dess ”historiska uppgift och berättigande”. Han har skildrat kapitalets uppkomst, dess ”ursprungliga ackumulation” med alla dess mörka drag och fruktansvärda metoder, men också uppskattat kapitalets historia *prestation*. Kapitlet om ”Den så kallade ursprungliga ackumulationen”¹⁴⁴ hör till de mest storartade och upprörande i historieskrivningen och dess innehåll rättfärdigar Marx’ följande sats, vars kraft kan jämföras med många av Shakespeares verser: ”Om penningen kommer till världen, enligt Augier, ’med naturliga blodfläckar på ena kinden’, så presenterar sig kapitalet blod- och smutsdrypande ur alla porer från huvudet till fotabjället.”¹⁴⁵

Liksom Marx betraktade *alienationen* som den askgrå skugga vilken arbetsdelningen kastade på jorden och ändå bejakade arbetsdelningen som ett utvecklingsstadium under vilket människan arbetar sig fram till sin potentiella människo-natur, så manade han till kamp mot kapitalismen för att påskynda övergången till högre samhällsformer än den övergång han själv bedömde.

”Merarbete överhuvud, såsom ett arbete utöver de givna behovens mått, måste alltid kvarstå ... Det är en del av kapitalets civilisatoriska sidor, att det framtvingar detta merarbete på ett sätt och under betingelser som är fördelaktigare för utvecklingen av produktivkrafterna, de samhälleliga förhållandena och skapandet av elementen för en högre nybildning än under de tidigare formerna av slaveri, livegenskap o.s.v. Det leder sålunda å ena sidan till ett stadium, där tvånget och monopoliseringen av den samhälleliga utvecklingen (inbegripet dess materiella och intellektuella fördelar) genom en del av samhället på bekostnad av en annan faller bort, å andra sidan skapar det de materiella medlen och fröet till förhållanden som i en högre form av samhälle tillåter att förbinda detta merarbete med en större inskränkning av den tid som överhuvud ägnas åt det materiella arbetet.”¹⁴⁶

Det var ”kapitalets stora historiska sida”, heter det i utkastet ”Grunddrag till en kritik av den politiska ekonomin”, att *skap* merarbete.

”Som den rastlösa strävan efter rikedomens allmänna form driver emellertid kapitalet arbetet utöver gränserna för dess naturnödvändighet och skapar på detta sätt de materiella elementen för utvecklingen av den rika individualitet som är lika allsidig i sin produktion som i sin konsumtion och vars arbete således inte längre framträder som arbete, utan som den fullständiga utvecklingen av verksamheten själv, i vilken naturnödvändigheten i sin omedelbara form försvunnit; därför att ett historiskt utbildat behov inträtt i stället för det naturnödvändiga. Därför är *kapitalet produktivt*; det vill säga ett *väsentligt förhållande för de samhälleliga produktivkrafternas utveckling*. Det upphör att vara ett sådant först när dessa produktivkrafternas utveckling finner en skranka i kapitalet självt.”¹⁴⁷

I varje ekonomisk kris finner produktivkrafterna själva en skranka i kapitalet självt. Men bourgeoisin har lärt. Den kan visserligen inte bryta ner skrankan, men vidga den. Den kan inte undgå kriser, men dämpa dem. Och produktivkrafternas exempellösa tillväxt i vår tidsålder har visserligen ställt den inför nya problem, men också gett den nya möjligheter.

Marx antog – på sin tid med rätta – att de *ekonomiska* kriserna måste bli allt väldigare. Utvecklingen tycks, trots den ekonomiska världskrisen 1929, inte bekräfta hans prognos. Men de inre motsättningarna i det kapitalistiska produktionssätt som han analyserade erkänns i dag även av icke-marxister. Och de *politiska* kriserna blir allt väldigare.

¹⁴⁴ ”Kapitalet”, band I, s. 673 ff.

¹⁴⁵ a.a., s. 717 f.

¹⁴⁶ ”Kapitalet”, band III, s. 773.

¹⁴⁷ ”Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie”, s. 231.

9. Utarmningens problem

För den unge Marx var arbetarens utarmning liktydlig med hans alienation. Produkten av hans arbete träder emot honom såsom en främmande och tvingande vara. Utan produktionsmedel kastas han in i produktionens maskineri av en annan, av produktionsmedlens innehavare. Han utför arbetet inte för att tillgodose ett behov utan därför att intet annat återstår honom i varuproduktionens värld. Därför växer hans elände, oberoende av hur hög hans lön är, med hans arbetes omfattning och betydelse. Ju fler rikedomar han producerar, desto fattigare blir han, vare sig hans lön stiger eller sjunker. Inte ens den högre lönen hjälper arbetaren till mänsklig värdighet.

Denna övertygelse om att alienationen är den egentliga formen för arbetarens utarmning, oberoende av lönens storlek, har också författaren till ”Kapitalet” förblivit trogen. I tredje bandet av ”Kapitalet” (kapitel 5) återkommer den gamle Marx till tankarna i ”Ekonomiska och filosofiska manuskript”. Däremellan ligger givetvis värde- och mervärdeteorin, som inom den nya politiska ekonomin grundlagt föreställningarna om utarmningen.

Produktionen av mervärde är den kapitalistiska produktionens huvudsyfte: kapitalet vill hämta alltmer ur den arbetande människans kött och ben, ur hennes nerver och hjärna, genom förlängning respektive intensifiering av arbetsdagen eller genom stegrad produktivitet, som förkortar den del av arbetsdagen under vilken arbetaren producerar ett värde som motsvarar hans lön och förlänger den del av arbetsdagen under vilken han utför obetalt arbete för kapitalisten. Då han riskerar att själv gå under måste kapitalisten försöka att höja produktiviteten för att kunna stå sig i konkurrensen, för att tillfälligt, genom en sänkning av produktionskostnaderna, underbjuda konkurrenterna. Därför måste kapitalisten ackumulera en del av mervärdet och anslå kapital för att investera i nya maskiner och så vidare. Alla metoder för att öka mervärdet är därför metoder för att utvidga ackumulationen och alla metoder för att utvidga ackumulationen är därför metoder för att öka mervärdet.

”Men alla metoder att producera mervärde är tillika metoder att ackumulera, och varje utvidgning av ackumulation blir omvänt ett medel att utveckla dessa metoder. Därav följer, att i den mån kapitalet ackumulerar, måste arbetarens läge försämrats, hans lön må vara hög eller låg.”¹⁴⁸

Den högre lönen, som arbetarna kan tillkämpa sig framför allt under tider med god sysselsättning, bekräftar bara att den gyllene kedjans räckvidd och tyngd tillåter att den hålls mindre spänd.

Arbetarens elände ligger alltså främst däri att han genom sitt arbete för kapitalet reproducerar kapitalet och därmed också sin alienation och sitt elände.

Kapitalet, som är ytterst sparsamt med varor och maskiner, visar sig slösaktigt över alla gränser när det handlar om levande människor, om kött och blod, nerver och hjärna. Det tar inga hänsyn när det handlar om att öka sina profiler och stegra ackumulationen.

”Kapitalet är därför hänsynslöst mot arbetarens hälsa och livslängd, där det inte tvingas till hänsyn av samhället. På klagomålen över fysisk och andlig förkrämpning, för tidig död, överarbetets tortyr, svarar det: Skulle detta kval plåga oss, då det ökar vår lust (profiten)? Men i det stora hela beror detta icke heller på den enskilde kapitalistens goda eller dåliga vilja. Gentemot den enskilde kapitalisten gör den fria konkurrensen de immanenta lagarna i den kapitalistiska produktionen gällande som en yttre tvångslag.”¹⁴⁹

Denna profitjakt skapar, i sin egenskap av den kapitalistiska produktionens motor, en ständigt verkande tendens till utarmning av de arbetande människorna och därmed ”den kapitalistiska

¹⁴⁸ ”Kapitalet”, band I, s. 608.

¹⁴⁹ a.a., s. 239.

produktionens allmänna tendens att inte höja, utan sänka den genomsnittliga lönenivån” (Karl Marx, ”Lön, pris och profit”). Denna tendens ”modifieras” och hämmas framför allt genom arbetarnas kamp. Särskilt under tider med god sysselsättning förmår arbetarna att med framgång motverka den ständigt verkande tendensen till sänkning av sin levnadsstandard och därför måste de – som Marx skrev i ”Lön, pris och profit” – utnyttja dessa tillfälliga möjligheter till förbättring av sitt läge på bästa sätt för att hålla sig skadeslösa för kristiderna. Tendensen till arbetarklassens utarmning kommer emellertid oavbrutet till uttryck i minskningen av arbetarnas relativa andel av nationalinkomsten. Arbetarnas andel i de värden som de själva skapar sjunker ständigt, även i tider med stigande löner, medan kapitalisternas andel stiger, så att de arbetande människorna även då inkomsterna stiger kan köpa en allt mindre del av de produkter som de skapar.

Marx angav några faktorer som är viktiga vid bedömningen av arbetarklassens läge och därför också måste tas med i beräkningen som uttrycksform för tendensen till utarmning:

Det gäller framför allt de under kapitalismen – under Marx' tid – periodiskt återkommande kriserna, under vilka förbättringarna av arbetarnas levnadsstandard i stor utsträckning upphäves och utarmningen i de mest skilda former – i fråga om närings- och bostadsförhållandena, men framför allt i massarbetslösheten – entydigt kommer till uttryck.

Arbetets intensifiering, som är en form av arbetsdagens förlängning, har förödande verkningar. Genom arbetstidens ”förtätning” kan under en arbetstimme mer utvinnas av arbetaren än under den tidigare arbetsdagens ”porösa” timmar. En arbetare kan drivas till att under en timme utge lika mycket livskraft som tidigare under flera timmar. Arbetets intensifiering betyder att arbetarens livstid i ännu högre grad förvandlas till arbetstid för företagaren, vilket leder till att arbetaren redan innan han blir gammal inte längre är vuxen arbetets tempo.

Slutligen kan arbetskraftens värde (de för arbetarfamiljens försörjning nödvändiga konsumtionsmedlen) i stigande utsträckning arbetas ihop endast därigenom att även hustrur och barn arbetar. Familjeförsörjarens lön räcker inte längre till för familjens uppehälle och fortplantning (arbetskraftens värde) och kompletteras och ersättes med familjelönen, för vilken bara de nödvändiga konsumtionsmedlen kan köpas. Familjeinkomstens ökning motsvarar dock naturligtvis aldrig ökningen av helhetsarbetet.

”Arbetskraftens värde bestämdes inte blott av den arbetstid som var nödvändig för att försörja den individuella vuxne arbetaren utan också av den tid som behövdes för att försörja arbetarfamiljen. I det maskineriet kastar alla familjens medlemmar ut på arbetsmarknaden, fördelar det värdet av mannens arbetskraft på hela hans familj. Därmed minskar det värdet av hans arbetskraft. Inköpen av den i exempelvis fyra arbetskrafter uppdelade familjen kostar kanhända mera än tidigare inköpet av familjeöverhuvudets arbetskraft, men då kommer fyra arbetsdagar i stället för en, och dessas pris faller i proportion till överskottet av de fyras merarbete över den endes merarbete. Det är nu fyra som måste leverera inte blott arbete, utan merarbete för kapitalet för att en familj skall kunna leva. Så utvidgar från början maskineriet med det mänskliga exploateringsmaterialet, kapitalets egentliga utsugningsområde, samtidigt exploateringsgraden.”¹⁵⁰

Av betydelse för de konkreta omständigheter, under vilka den kapitalistiska tendensen till utarmning uttryckes, är den marxiska undersökningen av värdet av *varan arbetskraft*, vilket bestämmas av värdet av de konsumtionsmedel som är nödvändiga för produktionen, utvecklingen och bevarandet av arbetskraften, för arbetarfamiljens uppehälle och fortplantning. Detta värde bildas – som Marx visade i ”Lön, pris och profit” – av två element: ett fysiskt element, som bestämmas av de för arbetskraftens bevarande och fortplantning nödvändiga konsumtionsmedlen och som uttrycker värdets minimigräns, och ett historiskt-samhälleligt element, vars storlek avgöres av klasskampen och som i alla länder beror på den särskilda

¹⁵⁰ a.a., s. 359.

levnadsstandarden och traditionerna i dessa länder. Lönen präglas i detta avseende av civilisationen.

Ur de bestämda samhälleliga förhållandena under vilka människorna arbetar och lever uppstår också bestämda behov, som måste tillgodoses med bruksvaror utöver värdets minimigräns. Det är klasskampen som avgör spännvidden i detta historiska och samhälleliga element, som medger en oändlig skala variationer och betingas av produktivkrafternas nivå.

”Fixeringen av dess spännviddens faktiska storlek avgöres bara av den oavbrutna kampen mellan kapital och arbete. Kapitalisten försöker ständigt att pressa ner lönen till dess fysiska minimum och utsträcka arbetsdagen till dess fysiska maximum, under det att arbetaren ständigt utövar ett tryck i motsatt riktning.

Det hela utmynnar i frågan om styrkeförhållandet mellan de båda kämpande grupperna.”¹⁵¹

Här stöter vi på två faktorer, som enligt Marx' mening ”modifierar” tendensen till utarmning. Den fortskridande tekniska utvecklingen, produktivitetens stegring, sänker arbetskraftens värde, eftersom den sänker värdet av de konsumtionsmedel som krävs för dess bevarande och fortplantning. Den ändrar emellertid samtidigt de samhälleliga behoven och leder till att nya bruksvaror blir nödvändiga och självklara. På detta sätt sänker den tekniska utvecklingen å ena sidan arbetskraftens värde och skapar å andra sidan nya behov och bruksvaror som en självklar del av detta värde. Arbetarnas läge måste alltid bedömas efter värdet av arbetskraften, vilket också innehåller detta historiska och samhälleliga element – de ur produktionen själv framsprungna nya behoven.

”Ett hus må vara stort eller litet, så länge de hus som omger det likaledes är små, så tillfredsställer det alla samhälleliga anspråk på en bostad. Men om ett palats reser sig vid sidan av det lilla huset, så krymper det samman till en koja. Det lilla huset bevisar nu, att dess ägare inte kan ställa några krav eller blott mycket blygsamma sådana. Det må under civilisationens gång skjuta i höjden aldrig så mycket, om det angränsande palatset skjuter i höjden lika mycket eller rent av ännu mera, kommer invånaren i det förhållandevis lilla huset att känna sig allt mera obehaglig till mods, allt mera otillfredsställd och förtryckt inom sina fyra väggar.

En märkbar tillväxt av arbetslönen förutsätter en snabb tillväxt av det produktiva kapitalet. Den snabba tillväxten av det produktiva kapitalet framkallar en lika snabb tillväxt av rikedomen, lyxen, de samhälleliga behoven och njutningarna. Även om alltså arbetarens njutningar ökar, har den samhälleliga tillfredsställelse de ger minskat i jämförelse med kapitalistens ökade njutningar, som är oöverkomliga för arbetaren, den har sjunkit i jämförelse med samhällets utvecklingsnivå överhuvudtaget. Våra behov och njutningar har sin rot i samhället, vi mäter dem därför med samhället som måttstock. Vi mäter dem inte med de föremål som tillfredsställer dem. Emedan de är av samhällelig natur är de av relativ natur.”¹⁵²

Som en andra avgörande mottendens mot driften hos profitproduktionen – produktionen för produktionens egen skull – att försämrat arbetarens läge betraktade Marx arbetarnas egen kamp. Arbetarledaren tillmätte fackföreningarnas kamp en stor betydelse. Men likväl ansåg Marx att bestämda gränser uppdragits för arbetarnas kamp för förbättring av sitt läge genom vad han kallade den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag.

Med ackumulationen förändrar sig också kapitalets sammansättning. Den andel som anslås till maskiner, byggnader, råvaror och så vidare stiger i förhållande till den del av kapitalet som anslås till löner. Den senare kan växa absolut och ändå minska i förhållande till den förra delen av kapitalet. Därför blir genom ackumulationen ständigt en del av arbetskraften överflödig, skapas ständigt ett överflödigt befolkningstillskott som undanträngts av maskiner och teknik – den ”industriella reservarmén”, som fortlöpande och framför allt under kristider

¹⁵¹ ”Lön, pris och profit”, Stockholm 1941, s. 72 f.

¹⁵² ”Lönarbete och kapital”, Stockholm 1941, s. 37 f.

utsöndrar ett Lazarasskikt av särskilt eländiga och ständigt trycker ner de sysselsattas löner. ”*Detta är den kapitalistiska ackumulationens absoluta, allmänna lag. Den modifieras i sitt förverkligande liksom alla andra lagar genom mångahanda omständigheter ...*”¹⁵³

”Den betingar en mot ackumulationen av kapital svarande ackumulation av elände. Ackumulationen av rikedom vid den ena polen är alltså samtidigt en ackumulation av elände, arbetstunga, slaveri, okunnighet, brutalisering och moralisk degradation vid motpolen, det vill säga för den klass som producerar sin egen produkt som kapital.”¹⁵⁴

Den kapitalistiska produktionens antagonistiska karaktär, det vill säga den oförsonliga motsättningen mellan kapital och arbetare, motsvaras av den antagonistiska karaktär hos den kapitalistiska produktionen som blir särskilt krass och tydlig under kristider.

Marx har – till skillnad från sina kritiker och även många av sina lärjungar – aldrig använt uttrycket ”utarmningsteori”. Men den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag utgör också en viss teori om utarmningen, eftersom Marx uppenbarligen inte heller i arbetarnas kamp såg någon tillräckligt stark mottendens mot det kontinuerliga bildandet av industriella reservarméer med samtidig deklassering av proletära skikt. I detta avseende har Marx inte fått rätt, åtminstone vad arbetarna i de utvecklade kapitalistiska länderna beträffar. I globalt avseende bevisades emellertid åter hans historiska framsynthet när han i en bilaga till ”Lön, pris och profit” skrev att man vid bedömningen av arbetarnas läge måste ha hela världsmarknaden för ögonen och att lönerna kan stiga för några medan andra svälter.

10. Revolutionsteorin

Revolutionsteorin är en konsekvens av och ett koncentrerat uttryck för Marx' uppfattning om den historiska utvecklingen, om de skilda samhällsformationernas avlösning i historien. När människorna förtjänar sitt uppehälle och kämpar med naturen skapar de särskilda instrument, verktyg, arbetsformer och arbetserfarenheter vilka Marx betecknar som produktivkrafter. De förhållanden under vilka människorna skaffar sig sitt uppehälle, och som i huvudsak betingas av vem som äger produktionsmedlen, kallade han produktionsförhållanden. Marx såg den samhälleliga utvecklingens drivkrafter i den historiska tendensen att ständigt utverka produktionsförhållanden, det vill säga egendomsförhållanden, som motsvarar produktivkrafternas utveckling och karaktär. I denna ”historiens rörelselag” – som ständigt sätts i rörelse av samhällsgrupper, av klasser vilkas intressen sammanfaller med utvecklingens tendens – såg han nyckeln till de skilda livsformernas avlösning – från ursamhället, slaveriet och feodalismen till kapitalismen – även om den inte skedde med den rätlinjighet som senare angetts i skilda läroböcker om marxismen. Metodiskt och konkret varierade han denna rörelselag och med den också den socialistiska revolutionens teori framför allt när det gäller övergången från feodalism till kapitalism, vid den borgerliga revolutionen, om man så vill under den västeuropeiska historien. I det redan citerade förordet till ”Kritik av den politiska ekonomin” utvidgar han dock det särskilda till det allmänna:

”I sitt livs samhälleliga produktion träder människorna in i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter... På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållandena, inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjätrar för desamma. Då inträder en period av social revolution.”¹⁵⁵

¹⁵³ ”Kapitalet”, band I, s. 607.

¹⁵⁴ a.a., s. 608.

¹⁵⁵ ”Till kritiken av den politiska ekonomin”, s. 7.

Vari såg nu Marx den konflikt mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena som leder till den socialistiska revolutionen?

Med produktivkrafternas utveckling under kapitalismen växer deras samhällseliga karaktär, som kommer till uttryck i uppkomsten av storföretag, i den tilltagande Kooperationen av arbetsförlopp, i de enskilda produktionsprocessernas hopflätning och i industriproduktionens dominerande betydelse för samhället. Det kapitalistiska ägandet av produktionsmedlen och det kapitalistiska tillägnandet av produkten blir på en viss punkt till fjärrar för produktivkrafternas utveckling. Särskilt tydligt kommer detta till uttryck i de periodiskt återkommande kriser om vilka Marx såväl i "Manifestet" som i "Kapitalet" antog att de skulle bli allt "allsidigare och våldsammare". I dessa "överproduktionens epidemier" rebellerar produktionens samhällseliga karaktär mot de kapitalistiska egendomsförhållandena. Produktionens samhällseliga karaktär kräver samhällseligt ägande av produktionsmedlen.

Kriserna bringar denna motsättning till uttryck och till utbrott.

"Den yttersta grunden till alla verkliga kriser förblir alltid massornas armod och konsumtionsbegränsning gentemot den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna som om blott samhällets absoluta konsumtionsförmåga bildade dess gräns." ¹⁵⁶

Det heter i det redan citerade avsnittet av "Kapitalet":

"Kapitalmonopolet blir till fjärrar för det produktionssätt som blomstrat upp med och under det. Produktionsmedlens centralisation och arbetets församhällseligande uppnår en punkt då de blir oförenliga med sitt kapitalistiska hölje. Detta sprängs. Den kapitalistiska privategendomens timma slår. Expropriatorerna exproprieras." ¹⁵⁷

"Kommunistiska manifestet" hade redan tjugo år tidigare anställt jämförelsen med den borgerliga revolutionen:

"På ett visst stadium av utvecklingen av dessa produktions- och samfärdsmedel motsvarades de förhållanden under vilka feodalsamhället producerade och drev utbyte – den feodala organisationen av jordbruk och manufaktur, med ett ord de feodala egendomsförhållandena – inte längre av de redan utvecklade produktivkrafterna. Dessa förhållanden hämmade produktionen i stället för att främja den. De förvandlades till lika många fjärrar. De måste sprängas och de sprängdes.

I deras ställe trädde den fria konkurrensen med den därtill anpassade samhällseliga och politiska konstitutionen med borgarklassens ekonomiska och politiska herravälde.

En liknande rörelse försiggår nu inför våra ögon. De borgerliga produktions- och samfärdsförhållandena, det moderna borgerliga samhället, som framtrölat så väldiga produktions- och samfärdsmedel, liknar häxmästaren, som inte längre förmår behärska de underjordiska makter som han frambesvurit. Sedan årtionden är industrins och handelns historia blott historien om de moderna produktivkrafternas revolt mot de moderna produktionsförhållandena, mot egendomsförhållandena, som utgör livsbetingelserna för bourgeoisin och dess herravälde." ¹⁵⁸

Övergången till socialismen försiggår naturligtvis inte automatiskt, utan framtvings genom arbetarklassens *revolution*. Ty denna klass, som själv är den "största produktivkraften", leder mer än andra under konflikten mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena. Eftersom det produceras endast så länge som det profiteras ligger produktionsmedlens församhällseligande främst i arbetarklassens intresse:

"Den har bara att frigöra det nya samhällets element, som redan utvecklats i det sammanstörtande borgerliga samhällets sköte." ¹⁵⁹

¹⁵⁶ "Kapitalet", band III, s. 460 f.

¹⁵⁷ "Kapitalet", band I, s. 720.

¹⁵⁸ "Det kommunistiska partiets manifest", s. 28.

¹⁵⁹ Marx/Engels, "Ausgewählte Schriften", Moskva 1950, band 1, s. 495.

Det är en viktig tanke, som senare ofta gått förlorad i framställningen av Marx' teser, att produktivkrafternas samhälleliga karaktär driver fram sitt erkännande redan inom det kapitalistiska samhället och framtvingar produktions- och egendomsformer som tar hänsyn till denna deras karaktär. Marx tänkte i första hand på aktiebolagen som ett uttryck för att produktions- och samfärdsmedlens omfattning står i motsättning till det enskilda ägandet.

”Det kapital som i och för sig beror på ett samhälleligt produktionssätt och förutsätter en samhällelig koncentration av produktionsmedel och arbetskrafter får, i motsats till privatkapitalet, direkt formen av samhällskapital (direkt associerade individers kapital) och dess företag uppträder som samhällsföretag i motsats till privatföretag. Det innebär upphävande av kapitalet som privategendom inom gränserna för själva det kapitalistiska produktionssättet.”¹⁶⁰

”Detta resultat av den kapitalistiska produktionens högsta utveckling är en nödvändig genomgångspunkt för återförvandlingen av kapitalet till producenternas egendom, inte längre som enskilda producenters privategendom, utan som deras egendom såsom associerad, omedelbar samhällsegendom. Å andra sidan är det genomgångspunkt för att förvandla alla med kapitalegendomen hittills ännu förknippade funktioner i reproduktionsprocessen till rena funktioner för de associerade producenterna, till samhälleliga funktioner.”¹⁶¹

Denna process, som fortsattes i bildandet av monopol och truster, och som kulminerade i form av statsegendom som ”ett partiellt erkännande av produktionens samhälleliga karaktär, påtvungad kapitalisterna själva” (Engels), bedömde Marx som ett bevis för att kapitalisten förlorat sin historiska funktion, vilket också i växande utsträckning skulle komma till uttryck i besittningens och funktionens åtskiljande, i företagsledningens överförande till en ”manager” – Marx använde redan detta uttryck. Den kapitalistiske ägaren har i historisk mening blivit funktionslös och arbetarklassen har i historisk mening fått uppgiften att i samhällets namn öppet gripa produktionsmedlen, att genom ett församhälleligande av produktionsmedlen bidra till ett genombrott för produktionens samhälleliga karaktär, som kommer allt tydligare till uttryck.

Man kan förstå att Marx därför väntade den sociala revolutionen i Väst Europas utvecklade länder, mer eller mindre samtidigt, och först och främst i det industriellt mest utvecklade landet, England. Den storartade dialektikern Marx prognos har inte bekräftats av historien. Produktionsmedlen har socialiserats framför allt i de efterblivna länderna. Det är ett historiskt faktum i vilket marxismens och arbetarrörelsens problematik ligger koncentrerad. Det är inte desto mindre intressant och av betydelse för marxismens och arbetarrörelsens senare utveckling att Marx förutsåg möjligheten att efterblivna länder temporärt kunde rycka fram i den revolutionära utvecklingens förgrund, att de skulle kunna utlösa initialtändningen för en övergång till den socialistiska revolutionen. Redan i ”Kommunistiska manifestet” kunde man läsa detta viktiga avsnitt:

”Kommunisterna riktar sin huvuduppmärksamhet på Tyskland, emedan Tyskland står inför en borgerlig revolution, och emedan det fullbordar denna omvälvning under längre framskridna betingelser i den europeiska civilisationen överhuvud taget och med ett långt mer utvecklat proletariat än England i 17:de och Frankrike i 18:e århundradet. Den tyska borgerliga revolutionen kan sålunda vara blott det omedelbara förspelet till en proletär revolution.”¹⁶²

Detta var otvivelaktigt ett visst tillrättaläggande av utvecklingslagen. Grovt uttryckt betyder denna retuschering att ett lands efterblivenhet kan komma de revolutionära perspektiven till godo, att den borgerliga revolutionens outnyttjade reserver kan tjäna som drivmedel för den socialistiska revolutionen. Marx höll fast vid denna tanke ännu efter revolutionens nederlag i

¹⁶⁰ ”Kapitalet”, band III, s. 400.

¹⁶¹ a.a., s. 401.

¹⁶² ”Det kommunistiska partiets manifest”, s. 60.

Tyskland 1848, blott med den skillnaden, den nyanseringen, att han medgav de småborgerliga demokraterna möjligheten att leda en borgerlig revolution. Denna revolution skulle nöja sig med sociala reformer. Att leda den till en socialistisk revolution, som skulle gripa omkring sig utöver Tyskland, skulle bli arbetarklassens sak. I adressen från Centralkommitténs ledamöter till Kommunisternas förbund i mars 1850 heter det:

”Medan de demokratiska småborgarna snarast möjligt vill bringa revolutionen till ett slut ligger det i vårt intresse och är det vår uppgift att göra revolutionen permanent, ända tills alla mer eller mindre besittande klasser trängts bort från makten, statsmakten erövrats av proletariatet och föreningen mellan proletärererna framskridit så långt inte bara i ett land, utan i alla världens härskande länder, att proletärerernas konkurrens upphört i dessa länder och att åtminstone de avgörande produktiva krafterna ligger koncentrerade i proletariatets händer ...

Om de tyska arbetarna inte kan komma till makten och inte lyckas genomdriva sina klassintressen, utan att helt genomgå en längre revolutionär utveckling, så har de denna gång åtminstone förvisningen om att första akten i detta förestående revolutionära skådespel sammanfaller med den direkta segern för deras egen klass i Frankrike och därigenom starkt påskyndas ...

Deras paroll måste vara: Permanent revolution.”¹⁶³

Detta dokument skulle få stor betydelse senare, i den skickelsediga kampen inom det bolsjevikiska partiet, i striden om den ”permanent revolutionen”. Men redan på 1880-talet riktade Marx sin ”huvuduppmärksamhet” på Ryssland, därför att i detta land, ”med ett mycket mer utvecklat proletariat” än i England under 1600-talet och i Frankrike under 1700-talet – i många avseenden också än i Tyskland under 1880-talet – stod den borgerliga revolutionen på dagordningen. I förordet till 1882 års upplaga av ”Kommunistiska manifestet” betecknades Ryssland som ”förtruppen till Europas revolutionära rörelse”. Där talas till och med om möjligheten av att det ryska byalaget omedelbart skulle kunna övergå till en kommunistisk form för jordegendom. Men ändå förbehålls, liksom fyrtio år tidigare i Tyskland, åt de efterblivna länderna rollen som utlösande faktor för en socialistisk revolution, vilkens egentliga skådeplats skulle bli Västeuropa.

”Kommer den ryska revolutionen att bli signalen till en proletär revolution i Västern, så att båda kompletterar varandra, kan den nuvarande ryska bygemenskapen tjäna som utgångspunkt för en kommunistisk utveckling.”¹⁶⁴

Marx såg den socialistiska revolutionens väsentliga innehåll i produktionsmedlens överförande till samhällelig egendom, en process som skulle genomföras under ledning av arbetarklassen, som främst har intresse av den. Frågan i vilken form denna process skulle försiggå, fredligt eller icke fredligt, genom inbördeskrig eller utan inbördeskrig, var för Marx en sekundär fråga, till vilken han för övrigt vid skilda tidpunkter intog rätt skiftande ståndpunkter. I det stora hela höll den gamle Marx fast vid den uppfattning han haft i yngre år, nämligen att våldet var *förlossaren* för varje samhälle som gick havande med ett nytt – men han företrädde aldrig uppfattningen att våldet *frambringar* det nya samhället. Det var därför ingen principiell ändring av ståndpunkter när det i ”Filosofins elände”, i ”Kommunistiska manifestet” och andra arbeten heter att proletariatet endast skulle kunna grunda sitt herravälde genom att med våld störta bourgeoisin eller när Marx 1871 i ett brev till sin vän Kugelmann betecknade statsapparatusens krossande som förutsättningen för varje revolution på kontinenten och när han samma år talade om möjligheten av en fredlig revolution i Amerika, England och Holland och orienterade Internationalens medlemmar om båda möjligheterna.

¹⁶³ Marx/Engels Werke, band 7, s. 247.

¹⁶⁴ Marx/Engels Werke, band, 4, s. 575.

”Vi måste förklara för regeringarna: Vi vet att ni är den beväpnade makten som är riktad mot proletärerna; vi kommer att inskrida mot er på fredlig väg där detta är möjligt för oss och med vapen om det skulle bli nödvändigt.”¹⁶⁵

11. Proletariatets diktatur: socialism och kommunism

Den unge Marx gick utöver Hegels uppfattning om staten när han analyserade staten som ett politiskt uttryck för människans alienation, som ett av människorna skapat instrument som skulle göra sig självständigt och vända sig mot sin skapare. Marx förblev alltid trogen denna uppfattning: han bedömde statsapparaten som en produkt vilken blev främmande för det samhälle som frambringat den. Denna apparat skulle tjäna de härskande klasserna men ändå vinna en viss självständighet, framför allt i situationer av temporär jämvikt mellan klasserna. Dess strävan efter autonomi skulle stärkas i sådana situationer och möjliggöra företeelser som bonapartismen, ett förmyndarskap som utövades över nationen av en på statsapparaten stödd diktator. Övertagandet av denna politiska alienation, denna alienerade politiska makt, var för Marx den socialistiska revolutionens huvuduppgift.

”Arbetarklassen”, skrev han i ”Filosofins elände”, ”kommer under gången av sin utveckling att i stället för det gamla borgerliga samhället sätta en association, som utesluter klasserna och deras motsättning, och det kommer inte längre att finnas någon egentlig politisk makt, därför att just den politiska makten är det officiella uttrycket för klassmotsättningen inom det borgerliga samhället.”¹⁶⁶

I ”Filosofins elände” framstår inbördeskriget som en förutsättning för detta mål, liksom ett år senare, i ”Kommunistiska manifestet”, där uppfattningen om revolutionens former och om det segerrika proletariatets uppgifter preciseras.

”När vi tecknade de mest allmänna faserna av proletariatets utveckling, följde vi det mer eller mindre dolda inbördeskriget inom det bestående samhället till den punkt, där det bryter ut i en öppen revolution och proletariatet genom att våldsamt störta bourgeoisin grundar sitt eget herravälde.”

”Vi har redan ovan sett att det första steget i arbetarrevolutionen är att höja proletariatet till härskande klass, erövra demokratin.

Proletariatet kommer att begagna sin politiska makt till att så småningom frånta bourgeoisin allt kapital och centralisera alla produktionsinstrument i statens, d.v.s. det som härskande klass organiserade proletariatets händer samt snabbt öka mängden av produktionskrafter.”¹⁶⁷

Marx förblev trogen även denna tanke. Proletariatets upphöjande till härskande klass, upprättandet av en stat under arbetarklassens ledning – en stat för vilken franska socialister vid denna tid använde uttrycket ”proletariatets diktatur” – betyder erövring av demokratin, uppkomsten av förhållanden vilka gör det möjligt att överföra produktionsmedlen till samhällelig egendom. Den stat som uppstått i våldsam kamp mot klassen av exploatörer är en stat under ledning av det segerrika proletariatet, folkets flertal, och i den bemärkelsen alltså en demokratisk stat. I ”Manifestet” är det inte tal om övertagande av varje statsmakt, men denna vision är ständigt förborgad i Marx' statsuppfattning.

Vi har talat om att tillämpat Marx historiens rörelselag och därmed den i synnerhet socialistiska revolutionens teori framför allt beträffande övergången från feodalism till kapitalism, framför allt i Västeuropas historia. Mera exakt uttryckt bör man säga att den socialistiska revolutionens teori i stor utsträckning påverkats av erfarenheterna från de tre franska revolutionerna – 1789, 1830 och 1848 – och att framför allt uppfattningen om staten i

¹⁶⁵ Marx/Engels Werke, band 17, s. 652.

¹⁶⁶ ”Filosofins elände”, s. 188.

¹⁶⁷ ”Det kommunistiska partiets manifest”, s. 35, 45.

stor utsträckning betingats av analysen av den franska staten, och detta på grundval av erfarenheterna från revolutionen 1848 och Napoleon III:s statskupp. Sönderbrytandet av den stramt organiserade statsapparaten föreföll Marx nödvändigare än någonsin för att bana väg för en utveckling som via proletariats herravälde skulle föra till upphävande av varje statsmakt och som föreföll möjlig endast tillsammans med ett inbördeskrig. Marx vidhöll också – vad Frankrike beträffar – denna uppfattning även vid en tid då han för England, Amerika och Holland, där statsapparaten på den tiden ännu inte uppnått den franska statens centralistiska makt, medgav möjligheten av en fredlig väg. Man kan erinra om att hans medkämpe Friedrich Engels åtta år efter Marx' död föreställde sig denna möjlighet även för Frankrike.

I ”Louis Bonapartes adertonde brumaire” hette det dock entydigt:

”Men revolutionen är grundlig. Den är ännu på resa genom skärselden. Den gör sin sak metodiskt. Fram till den 2 december 1851 [dagen för Louis Bonapartes statskupp] hade den genomfört den första hälften av sitt förarbete, nu genomför den den andra. Den fulländade bara den parlamentariska makten för att kunna stöta den. Nu, då revolutionen uppnått detta, fulländar den den *verkställande makten*, reducerar den till dess renaste uttryck, isolerar den, reser sig emot den som en enda anklagelse för att koncentrera alla sina krafter på att förrinta den. Och när revolutionen har utfört denna andra hälft av sitt förarbete, kommer Europa att springa upp från sin plats och jubla: Bra grävt, gamla mullvad!

Denna verkställande makt med sin enorma byråkratiska och militära organisation, med sitt vittförgrenade och förkonstlade statsmaskineri, med sin tjänstemannahär på en halv miljon vid sidan av en armé på ytterligare en halv miljon – denna fruktansvärda parasitkropp, som täcker den franska samhällskroppen som en hinna och stoppar till alla dess porer, uppkom under den absoluta monarkins tid, vid feodalväldets förfall, som den bidrog att påskynda.”

Denna första franska revolution utvecklade centraliseringen,

”men samtidigt också regeringsmaktens omfång, attribut och hantlangare. Napoleon fulländade detta statsmaskineri. Den legitima monarkin och julimonarkin fogade till detta ingenting annat än en större arbetsdelning... Den parlamentariska republiken slutligen såg sig i sin kamp mot revolutionen tvungen att med repressiva åtgärder förstärka regeringsmaktens medel och centralisering. Alla omvälvningar fullkomnade detta maskineri i stället för att krossa det. De partier som omväxlande kämpade om makten betraktade erövrandet av denna oerhörda statsbyggnad som segrarens viktigaste byte.”¹⁶⁸

För den stat som uppstår efter den centralistiska och parasiterande statsapparats krossande, som leds av arbetarklassen och stegvis socialiserar produktionsmedlen, övertog Marx begreppet ”proletariats diktatur”, ett begrepp som från första början präglats av föreställningen om väldiga och våldsamma strider och segrar, men också om växande demokrati för befolkningens massor. I denna anda skrev Karl Marx den 5 mars 1852 till sin vän Josef Weydemeyer:

”Vad nu mig beträffar tillkommer mig inte förtjänsten av att ha upptäckt vare sig klassernas existens i det moderna samhället eller deras inbördes kamp. Borgerliga historieskrivare har långt före mig skildrat den historiska utvecklingen av denna klassernas kamp och borgerliga ekonomer har framlagt klassernas ekonomiska anatomi. Det nya som jag gjort har varit att påvisa: 1) att klassernas existens endast är bunden till bestämda, historiska utvecklingsfaser av produktionen; 2) att klasskampen med nödvändighet leder till proletariats diktatur; 3) att denna diktatur endast utgör övergången till upphävandet av alla klasser och till ett klasslöst samhälle.”¹⁶⁹

¹⁶⁸ ”Louis Bonapartes adertonde brumaire”, s. 137 ff.

¹⁶⁹ Marx/Engels, ”Ausgewählte Briefe”, Berlin 1953, s. 86.

Medan Marx konkretiserade sina uppfattningar om staten med ledning av händelserna i Frankrike från 1848 till 1852, så konkretiserade han sin föreställning om staten under arbetarklassens ledning, om den socialistiska revolutionens stat och om denna stats funktioner med utgångspunkt från erfarenheterna från Pariskommunen 1871. Han betraktade den kortlivade Pariskommunen som en första form för en arbetarregering som i sin praktiska verksamhet, genom sina åtgärder bevisat att övergången till socialismen är förbunden med ett alltigenom nytt statssystem, som inte längre är en stat i ordets tidigare betydelse, emedan det efter den gamla statsapparats krossande utvecklar former för folkets kontroll över verkställande organ och byråkrati som motsvarar visionen om övervinnande av varje politisk centralmakt. I ”Inbördeskriget i Frankrike”, som skrevs omedelbart efter Pariskommunens nederlag, läser vi:

På 1800-talet utvecklade sig den ur medeltiden härstammande ”centraliserade statsmakten, med sina allstädes närvarande organ – en stående armé, polis, byråkrati, prästerskap, domstolar”. Med utvecklingen av klassmotsättningen mellan kapital och arbete ”fick statsmakten alltmer karaktären av en offentlig makt för att undertrycka arbetarklassen, en apparat för klassherravälde. Efter varje revolution som betecknar ett framsteg i klasskampen framträder statsmaktens rent förtryckande karaktär alltmer öppet”. Efter revolutionen från 1848 till 1849 blir statsmakten ”kapitalets nationella krigsinstrument mot arbetet”. Detta befästes av det andra kejsardömet.

”Den raka motsatsen till kejsardömet var kommunen.” Kommunen var den bestämda formen för ”en republik, som skulle undanröja inte bara den monarkistiska formen för klassherravälde, utan klassherraväldet självt ...”

”... Kommunens första dekret var... avskaffande av den stående hären och dess ersättande med det beväpnade folket ...”

”... Kommunen framkom ur de stadsråd som i Paris' skilda distrikt valdes genom allmän rösträtt. De var ansvariga och när som helst avsättbara. Deras flertal bestod givetvis av arbetare eller erkända företrädare för arbetarklassen... Polisen, som hittills varit den statliga regeringens verktyg, fräntogs genast alla sina polisiära egenskaper och förvandlades till kommunens ansvariga och när som helst avsättbara verktyg. Detsamma skedde med tjänstemännen inom alla andra förvaltningsgrenar. Från Kommunens medlemmar och neråt måste det offentliga ämbetet betalas med arbetarlön. De statliga dignitärernas förvärvade rättigheter och representationspengar försvann med dessa dignitärer själva... Domarna förlorade all skenbar självständighet... de skulle i fortsättningen väljas, kunna ställas till ansvar och avsättas ...”

Åtta år efter Marx' död framställde Friedrich Engels i en inledning till tredje upplagan av ”Inbördeskriget i Frankrike” dessa grunddrag för den nya politiska statsformen i Marx anda:

”... Just genom den förryckande makten hos den hittillsvarande centraliserade regeringen, hos armén, den politiska polisen, byråkratin, som Napoleon skapat 1798 och som sedan dess varje ny regering övertagit som ett välkommet verktyg och utnyttjat mot sina motståndare, just denna makt måste falla överallt, som den redan fallit i Paris.

Kommunen måste från första början erkänna att arbetarklassen när den en gång kommit till makten inte kunde fortsätta att styra med den gamla statsapparaten, att denna arbetarklass, för att inte åter förlora sin egen, just erövrade makt, å ena sidan måste avskaffa hela den gamla undertryckningsapparat som hittills riktats mot den, å andra sidan säkra sig mot sina egna representanter och tjänstemän genom att undantagslöst förklara dem alla när som helst avsättbara ...”

”... Mot denna i alla hittillsvarande stater oundvikliga förvandling av staten och statsorganen från samhällets tjänare till samhällets herrar använde Kommunen två ofelbara medel. För det första tillsatte den alla administrativa poster, domarämbeten och lärartjänster genom val med allmän rösträtt och samma väljare kunde när som helst återkalla dem. Och för det andra betalade den för alla tjänster, höga som låga, endast den lön som andra arbetare fick. Den högsta lön som den

överhuvud taget betalade var 6.000 franc. Därmed hade en effektiv spärr inrättats mot jakten efter ämbeten och karriärism, även utan de bundna mandaten för delegerade till representativa organ.”

Folkets kontroll över byråkratin och de verkställande organen, möjlighet att välja också ämbetsmän som erhöll arbetarlöner – det var för Engels Pariskommunens väsen, som han, i Marx' anda, apostroferade som en proletariats diktatur. Enligt Marx' och Engels' uppfattning var den förbunden med försöket att förena den lagstiftande och den verkställande makten med en demokratisk folkkontroll och att övervinna demokratins begränsning till blotta avlämnandet av röstsedlar. Marx övertog nästan ordagrant en kritisk formulering av Hegel, när han i ”Inbördeskriget i Frankrike” skrev:

”Kommunen skall inte vara en parlamentarisk, utan en arbetande församling, som verkställer och lagstiftar samtidigt ...

I stället för att en gång vart tredje eller sjätte år avgöra vilken medlem av den härskande klassen som skall företräda och förtrycka folket i parlamentet bör den allmänna rösträtten tjäna det i kommuner konstituerade folket, på samma sätt som den individuella rösträtten ger varje annan arbetsgivare möjlighet att utvälja arbetare, uppsyningsmän och bokhållare i sitt företag.”¹⁷⁰

Kontroll nerifrån, demokrati nerifrån och uppåt, demokratiskt upphävande av den redan av den unge Marx skildrade politiska alienationen – i detta såg Marx Kommunens stora betydelse för kommande socialistiska stater, för proletariats kommande diktaturer, ”som en övergång till klassernas avskaffande och med dem statens avskaffande”.¹⁷¹

”I en kort skiss av den nationella organisationen, som Kommunen inte hade tid att utarbeta vidare, heter det uttryckligen att Kommunen skulle vara den politiska formen även för den minsta by.” Kommunen skulle även välja den ”nationella delegationen” i Paris.

”De få men viktiga funktioner som då återstod för en centralregering skulle inte, som det avsiktligt förfälskats, avskaffas, utan överföras till kommunala, det vill säga till strängt ansvariga ämbetsmän.

Nationens enhet skulle inte brytas, utan tvärtom organiseras genom kommunalförfattningen. Den skulle bli verklighet genom upphävande av den statsmakt som utgav sig som förkroppsligandet av denna enhet, men sökte göra sig oavhängig av och överlägsen nationen, på vilkens kropp den blott var en parasiterande utväxt. Medan det gällde att avskära den gamla regeringsmaktens blott förtryckande organ skulle dess berättigade funktioner fräntas en makt som gör anspråk på att stå över samhället för att återlämnas till samhällets ansvariga tjänare.”

”Kommunalförfattningen skulle däremot ha återgett de samhälleliga organen alla sina krafter, som hittills förbrukats av parasitutväxten ”stat”, som när sig av samhället och hämmar dess fria rörelse. Enbart genom denna åtgärd skulle den ha inlett Frankrikes pånyttfödelse ...

I själva verket skulle emellertid kommunalförfattningen fört producenterna på landsbygden in under distriktshuvudstädernas andliga ledning och där tillförsäkrat dem naturliga företrädare för sina intressen i städernas arbetare. Kommunens blotta bestånd medförde som något självklart den lokala självstyrelsen, men nu inte längre som motvikt till den statsmakt som blivit överflödig ...”

”... Mångfalden av de tolkningar som låg till grund för Kommunen och mångfalden av de intressen som kom till uttryck i den bevisar att den var en alltigenom tänjbar politisk form, medan alla tidigare styrelseformer väsentligen varit av undertryckande natur. Dess verkliga hemlighet var denna: den var väsentligen en arbetarklassens styrelse, resultatet av den producerande klassens kamp mot den tillägnande klassen, den slutligen upptäckta politiska form i vilken arbetets ekonomiska befrielse kunde komma till stånd.

Utan denna sista betingelse var kommunalförfattningen en omöjlighet och ett bedrägeri.”¹⁷²

¹⁷⁰ Marx/Engels Werke, band 17, s. 338 f.

¹⁷¹ Friedrich Engels, ”Zur Wohnungsfrage”, Marx/Engels Werke, band 18, s. 226.

¹⁷² Marx/Engels Werke, band 17, s. 338 f.

I samma andemening som en sådan ”proletariatets diktatur” måste man också fatta den berömda formulering som Marx fyra år senare använde i sin kritik av den tyska socialdemokratins Gotha-program:

”Mellan det kapitalistiska och det kommunistiska samhället ligger den period då det ena revolutionärt omvandlas i det andra. Denna omvandling motsvarar också en politisk övergångsperiod, under vilken staten inte kan vara någonting annat än proletariatets revolutionära diktatur.”¹⁷³

I detta dokument skilde Marx också mellan två faser i det kommunistiska samhällets utveckling: den lägre fasen, det första steget, som ännu bär den kapitalistiska livsordningens födelsemärken och fördelar konsumtionsfonden efter prestationsprincipen, och den andra fasen, kommunismen, under vilken produktionens källor redan flödar så rikligt att var och en kan erhålla efter sina behov.

”Vid lika arbetsprestation och därmed lika andel i den samhälleliga konsumtionsfonden får sålunda den ena faktiskt mer än den andra, är den ena rikare än den andra o.s.v. För att undgå alla dessa missförhållanden skulle rätten, i stället för att vara lika, behöva vara olika.

Men dessa missförhållanden är oundvikliga under det kommunistiska samhällets första fas, sådant detta efter långa födslovåndor uppstått just ur det kapitalistiska samhället. Rätten kan aldrig stå högre än samhällets ekonomiska utformning och den därav betingade kulturutvecklingen.

I en högre fas av det kommunistiska samhället – sedan individernas förslavande underordnande under arbetsfördelningen försvunnit och därmed också motsättningen mellan andligt och kroppsligt arbete, sedan arbetet blivit inte blott ett medel för livsuppehälle utan rent av det viktigaste livsbehovet, när jämsides med individernas allsidiga utveckling också, produktivkrafterna vuxit och alla den gemensamma kooperativa rikedomens källor flödar ymnigare – först då kan man helt överskrida den borgerliga rättens trånga horisont och samhället kan skriva på sina fanor: Av var och en efter hans förmåga, åt var och en efter hans behov!”¹⁷⁴

Ur de marxiska uppfattningarnas sammanhang framgår klart att när han föreställde sig revolutionens och socialismens seger handlade det om en mer eller mindre samtidig process i de utvecklade kapitalistiska länderna och att det liksom förut föresvävade honom en samhällsordning om vilken det i ”Kommunistiska manifestet” sagts att envars fria utveckling var förutsättningen för allas fria utveckling.

12. Arbetarrörelsen och Internationalen

I enlighet med sin revolutionsteori och sin historieuppfattning såg Marx i proletariatet den samhälleliga kraft som på grund av sin ställning i produktionsprocessen och i den historiska utvecklingen är kallad att genomföra övergången till den socialistiska samhällsordningen – inte därför att arbetarna skulle vara några gudar, utan därför att i deras levnadsbetingelser kommer det kapitalistiska samhällets omänsklighet till uttryck på det mest koncentrerade sättet. I ”Den heliga familjen” hade den unge Marx skrivit:

”Proletariatet verkställer den dom som privategendomen genom att frambringa proletariatet uttalar över sig själv, liksom det verkställer den dom som lönearbetet uttalar över sig självt, när det frambringar den främmande rikedom och det egna eländet ...

När de socialistiska skriftställarna tillskriver proletariatet denna världshistoriska roll, så är det inte alls därför att de betraktar proletärer som *gudar*. Snarare tvärtom. Eftersom abstraktionen av all mänsklighet, till och med av mänsklighetens sken, är praktiskt genomförd i det utbildade proletariatet, eftersom proletariatets levnadsvillkor sammanfattar det nuvarande samhällets alla levnadsvillkor i dess mest omänskliga tillspetsning, eftersom människan i proletariatet förlorat sig

¹⁷³ ”Kritik av Gotha-programmet”, Stockholm 1938, s. 29.

¹⁷⁴ a.a., s. 17 f.

själv, men samtidigt inte bara vunnit teoretiskt medvetande om denna förlust, utan också omedelbart tvingats till uppror mot denna omänsklighet genom den absolut tvingande nöd – nödvändighetens praktiska uttryck – som inte längre låter sig avvisas eller förskönas, därför kan och måste proletariatet befria sig självt. Det kan emellertid inte befria sig självt utan att upphäva sina egna levnadsbetingelser, utan att upphäva det nuvarande samhällets alla omänskliga levnadsbetingelser, som sammanfattas i dess egen situation. Det genomgår inte förgäves arbetets hårda men härdande skola. Det handlar inte om vad den ene eller den andre proletären eller ens hela proletariatet tills vidare föreställer sig vara målet. Det handlar om vad proletariatet är och vad det därför historiskt kommer att tvingas göra. Dess mål och dess historiska aktion är tydligt, oåterkalleligt företecknade i dess egen livssituation liksom i det nuvarande borgerliga samhällets hela organisation.”¹⁷⁵

Marx tvekade inte att ta ställning mot skråmässig inskränkthet inom arbetarrörelsen och att gentemot denna framhålla nödvändigheten av att grunda den politiska verksamheten på den vetenskapliga insikten om de samhälleliga förhållandena. Om sin inställning till De rättfärdigas förbund – ur detta framgick Kommunisternas förbund, som gav Marx och Engels i uppdrag att utforma ”Manifestet” – skrev Marx en gång att det då gällde att uppställa ”den vetenskapliga insikten om det borgerliga samhällets ekonomiska struktur som den enda hållbara teoretiska grundvalen” och i populär form klargöra ”att det inte handlade om genomförande av något utopiskt system, utan om självmedvetet deltagande i den historiska omvandling av samhället som försiggår inför våra ögon”.¹⁷⁶

Marx underströk denna uppfattning om en realistisk, vetenskapligt grundad arbetarpolitik även efter nederlaget för revolutionen 1848, då man i Kommunisternas förbund, liksom ofta är fallet efter revolutionära rörelers nederlag, hade föreslagit alla möjliga aktioner och initiativ vilka innebar att man blundade för den verkliga utvecklingen. Vid ett sammanträde den 15 september 1850, som ledde till en splittring inom detta förbund, kännetecknade Marx de skilda uppfattningarna på följande sätt:

”I stället för den kritiska uppfattningen framlägger minoriteten en dogmatisk sådan, i stället för den materialistiska uppfattningen en idealistisk. I stället för de verkliga förhållandena gör den blotta oviljan till revolutionens drivfjäder. Medan vi säger till arbetarna: Ni måste genomgå 15, 20, 50 år av inbördeskrig och av folkrig, inte bara för att ändra på förhållandena, utan för att ändra er själva och kvalificera er för den politiska makten, säger ni i stället: 'Vi måste genast komma till makten, annars kan vi gå och lägga oss.' Medan vi särskilt gör de tyska arbetarna uppmärksamma på det tyska proletariats utvecklade gestalt, smickrar ni på det mest plumpa sätt de tyska hantverkarnas nationalism och ståndsfördomar, vilket givetvis är populärare. Liksom demokraterna gör ordet folk till ett heligt väsen, gör ni det med ordet proletariat.”¹⁷⁷

Under mer än ett årtionde betraktade Marx sitt och Engels publicistiska och vetenskapliga arbete som den avgörande verksamheten för ”partiet” – partiet inte i snäv, utan i historisk bemärkelse.

Marx ingrep åter i den politiska arbetarrörelsen först då ”verkliga krafter” kom med i spelet. På Internationella arbetarassociationens (Första internationalens) konstituerande möte den 28 september 1864 hade Marx ännu suttit stilla på estraden. I och med att han anförtröddes utformningen av dess ”Inauguraladress” blev han dess andlige ledare. Och även om han kände sig störd i sitt vetenskapliga arbete genom detta direkta deltagande i rörelsen och en gång bittert yttrade att Internationalen hängde över honom ”som en mara”, även om han inte deltog i flera kongresser för att skriva ”Kapitalet”, vars färdigställande han betraktade som ytterst viktigt också för rörelsen, så har han dock – i ”Inauguraladressen”, i talrika dokument, uttalanden och föreläsningar och slutligen i adressen om ”Inbördeskriget i Frankrike” –

¹⁷⁵ Marx/Engels Werke, band 2, s. 37.

¹⁷⁶ Marx, ”Herr Vogt”, Berlin 1953, s. 75.

¹⁷⁷ Marx/Engels Werke, band 8, s. 412.

utarbetat uppfattningen om en internationell arbetarrörelse, grundad på den vetenskapliga insikten om den samhälleliga utvecklingen, erkännandet av kampens skilda förutsättningar i de olika länderna och bekännelsen till internationell solidaritet. Först 1873, då Internationalen började upplösas, tio år före sin död, drog han sig åter tillbaka från det direkta deltagandet i en organiserad verksamhet.

”Inauguraladressen” förelade arbetarklassen uppgiften att erövra den politiska makten men underströk nödvändigheten av att redan före den sociala omvälvningen tvinga staten att godkänna arbetarnas krav. Om den engelska tiotimmarslagen hette det:

”Kampen om den lagstadgade begränsningen av arbetstiden rasade desto häftigare ju mer den, bortsett från det uppskrämda habegäret, träffade den stora stridsfrågan, stridsfrågan mellan det blinda herravälde som utövas av lagen om tillgång och efterfrågan, medelklassens politiska ekonomi, och kontrollen över den samhälleliga produktionen genom social insikt och förutseende, arbetarklassens politiska ekonomi. Tiotimmarslagen var därför inte bara en stor praktisk erövring, den var segern för en princip; för första gången trädde bourgeoisins politiska ekonomi tillbaka för arbetarklassens politiska ekonomi.”¹⁷⁸

Samtidigt värderade adressen den tidens *kooperativ* som ett konkret bevis på att det kapitalistiska ägandet av produktionsmedlen historiskt överlevt sig självt, även om de ännu långt ifrån förmådde bryta det kapitalistiska monopolet.

”I praktisk handling, i stället för grundsatser, har de bevisat att produktion i stor skala och i överensstämmelse med den mest moderna vetenskapens krav kan försiggå utan en klass av företagare, som ger en klass av arbetare sysselsättning, att arbetsmedlen för att bära frukt inte behöver monopoliseras som verktyg för en exploaterande makt över de arbetande själva, att lönearbetet liksom slavarbetet och livegenskapen endast är en underordnad och övergående form, som är vigd till undergång och måste försvinna inför det kooperativa arbetet, som fullgör sitt svåra arbete med villiga händer, lätt sinne och glatt hjärta.”¹⁷⁹

Arbetarrörelsen måste också ingripa i sina staters utrikespolitik, motverka sina regeringars diplomatiska kupper, tränga in i den internationella politikens hemligheter och verka för att de enkla moral- och rättsnormer som borde reglera relationerna mellan privatpersoner erkännes som högsta lag för relationerna mellan nationerna. Adressen slutade med samma ord som ”Manifestet”: ”Proletärer i alla länder, förena er!”

Det är inte utan intresse att Internationalen uppstod under en manifestation av solidaritet med det förtryckta Polen. Och Marx präglade i den irländska frågan det berömda uttalandet att inget folk kan vara fritt, om det förtrycker ett annat.

Inom ramen för Internationalens verksamhet tillmätte Marx fackföreningarna och de socialpolitiska kraven en stor betydelse. Den grundläggande kontroversen med dem som påstår att lönehöjningar oundvikligen måste leda till prishöjningar utgjorde ramen för hans föredrag i Internationalens generalråd om ”Lön, pris och profit”. De engelska trade unions mottog denna argumentation som en direkt hjälp. Internationalens kongress i Genève 1866, från vilken Marx på grund av sitt arbete med ”Kapitalet” uteblev, fastställde i hans anda att arbetarskyddslagar inte stärker makthavarna, utan omvandlar styrkeförhållandet i arbetarnas intresse. Denna kongress fordrade också åttatimmars arbetsdag och betecknade fackföreningarna som medlet att mot kapitalets koncentrerade sociala makt ställa proletariats massor.

¹⁷⁸ Marx/Engels Werke, band 16, s. 11.

¹⁷⁹ idem.

Fackföreningarnas betydelse underströks också i en rundskrivelse från Internationalen, som tog itu med de uppfattningar vilka omfattades av Bakunin och av de sektioner vilka behärskades av hans anhängare. I denna skrev Marx:

”Den första fasen i proletariats kamp mot bourgeoisin kännetecknas av sektrelsen. Denna är berättigad i en tid då proletariatet ännu inte utvecklats tillräckligt för att kunna handla som klass. Enstaka tänkare bedriver kritik mot de sociala motsättningarna och vill övervinna dem genom fantastiska lösningar, som arbetarmassorna bara har att anta, utbreda och genomföra. Det ligger i sekternas natur, när de bildas kring sådana pionjärer, att de fjärrar sig från fackföreningarna, med ett ord från varje massrörelse. Proletariatets stora massa förblir likgiltig eller till och med fientligt inställd till deras propaganda. Arbetarna i Paris och Lyon vill lika litet veta av Saint-Simonisterna, Fourieristerna eller Ikarierna som de engelska chartisterna och trade-unionisterna vill veta av Oweniterna. Till en början är de en hävstång för rörelsen, men blir ett hinder för den så snart denna hunnit ifatt dem. Sedan blir de reaktionära.”¹⁸⁰

Uppgårelsen med de anarkistiska krav som framfördes av Bakunins anhängare gällde framför allt sekterismens fraseologi inom arbetarrörelsen. De fordrade bekännelse till ateismen, avskaffande av alla religiösa kulturer, omedelbart upphävande av arvsrätten och så vidare samt avvisade varje aktivitet som inte direkt och omedelbart ledde till arbetarklassens seger. Marx betecknade deras program som ett sammelsurium av nötta klyschor, tanklöst prat och en räckta hugskott som blott syftade till en viss efemär effekt. Vad det omedelbara avskaffandet av arvsrätten beträffar så hade inte rätten till slaveri varit dess orsak, utan tvärtom. Arvsrättens avskaffande var lika litet någon utgångspunkt för den sociala revolutionen som upphävandet av lagen om kontrakt mellan köpare och säljare, så länge varuutbytet pågick. Marx' lättretlighet gentemot sekterismen i arbetarrörelsen kommer fram i ett brev som han den 18 april 1870 skrev till sin svärson Paul Lafargue:

”Käre Paul-Laurent,

Härmed sänder jag dig intyget för M. H. Verlet. Han bör inte ge den nya sektion som han tänker bilda något 'sektariskt' namn, varken kommunistiskt eller något annat. Vi måste undvika de sektariska 'etiketterna' i Internationalen. Arbetarklassens allmänna strävanden och tendenser kommer ur de verkliga (levnads-)villkor i vilka den själv befinner sig. De är därför också gemensamma för hela arbetarklassen, även om rörelsen i deras huvuden avspeglar sig i de mest skilda, mer eller mindre fantastiska, mer eller mindre adekvata former. De som är främst kallade att tolka den hemliga innebörden i den klasskamp som utspelar sig inför våra ögon, kommunisterna, är de sista som begår dumheten att hemfalla åt eller främja sekterism ...”¹⁸¹

Naturligtvis uppträdde Marx lika allergiskt mot alla dimmiga fraser från de ”överkloka lärda” som ger socialismen en ”högre ideell vändning”, det vill säga vill ersätta den materialistiska grundvalen (som kräver ett allvarligt objektivt studium, om man vill operera inom den) med en modern mytologi, med dess frihets-, jämlikhets- och broderskaps gudinnor. Även i kritiken av Gotha-programmet uppträdde Marx tämligen strängt mot alla suddiga och urvattnade formuleringar.

När den unge Marx för första gången lärt känna arbetarna i Paris, vilka bekände sig till kommunistiska ideal, fascinerades han av den högsinhet deras ansikten utstrålade. Adressen från Internationalens generalråd, som under rubriken ”Inbördeskriget i Frankrike” skildrade och kommenterade Pariskommunens kamp och nederlag, uppbärs av respekt för arbetarnas insatser och offervilja, av solidaritetens patos. Vi har redan berört några teoretiska aspekter i detta dokument. Den 12 april 1871 skrev Marx till sin vän Kugelmann:

¹⁸⁰ ”Ein Komplott gegen die Internationale Arbeiterassoziation”, Braunschweig 1874, s. 11.

¹⁸¹ Översatt från engelskan i ”Weg und Ziel”, Wien 1963, s. 238.

”Vilken elasticitet, vilket historiskt initiativ, vilken offervilja hos dessa parisare! Efter sex månaders utsvältning och utarmning genom förräderi i ännu högre grad än genom den utländske fienden reser de sig, under de preussiska bajonetterna, som om det aldrig pågått något krig mellan Frankrike och Tyskland och fienden ännu inte stod framför Paris' portar! Historien känner inget exempel på en liknande storhet!

... Jämför dessa himlastormare i Paris med himmelens slavar i det tysk-preussiska heliga romerska riket med dess postuma maskerader, som luktar kasern, kyrka, lantjunkare och framför allt kälkborgare.”¹⁸²

Själva adressen slutar med orden: ”Arbetarnas Paris, med dess kommun, kommer alltid att firas som det ärorika förebudet om ett nytt samhälle. Minnet av dess martyrer finns bevarat i arbetarklassens stora hjärta. Dess förgörare har historien redan spikat fast vid en skampåle som inga böner från deras präster kan frälsa dem från.”¹⁸³

Det var ett uttryck för den verkliga anspråkslöshet som är förbunden med respekt för arbetande människors stora strider och stora offer när Marx i samband med den tyska socialdemokratins förflutna skrev:

”Jag grymtar inte (som Heine säger), och inte heller Engels. Vi bryr oss inte ett dugg om popularitet. Som ett bevis på motviljan mot all personkult till exempel har jag under Internationalens tid aldrig låtit de talrika bifallskampanjer för vilka jag utsatts från skilda länder tränga in på publicitetens område, och jag har aldrig besvarat dem, annat än med en skrapa då och då.”¹⁸⁴

13. Praxis' filosofi

”Den främsta bristen i all hittillsvarande materialism (Feuerbachs inräknad) är, att föremålet, verkligheten, sinnligheten fattas endast som *objekt eller åskådning*; däremot inte som *sinnligt mänsklig verksamhet*, som praxis; inte subjektivt. Därför har den *verksamma* sidan utvecklats av idealismen, till skillnad från materialismen – men bara abstrakt, eftersom idealismen naturligtvis inte känner den verkliga, sinnliga verksamheten som sådan.”¹⁸⁵

Med dessa satser inleds de elva teserna om den materialistiske filosofen Ludwig Feuerbach, som Marx 1845 skrivit in i sin notisbok men tyvärr inte utvecklat till en fullständig ”praxis' filosofi”. ”Det geniala fröet till den nya världsåskådningen” – som Engels kallade dessa notiser – har visserligen på mångfaldiga sätt utvecklats i ekonomiska, sociologiska och politiska skrifter. I utkastet till denna nya filosofi slår pulsen hos ett helt livsverk. Men det är ändå beklagligt att Marx inte fick tid att sammanfatta detta utkast, i vilket flera drag utvecklades senare, till ett filosofiskt standardverk.

På det begränsade utrymme som står till vårt förfogande och som vi kanske redan har överskridit, får några antydningar räcka.

”Praxis' filosofi” sammanhänger intimt med visionen om den ”hela”, den ”totala” människan. Människosläktet har från första början tillägnat sig världen inte *passivt, utan aktivt*, genom praxis, arbete, målsättning, formgivning. I och med att människorna *förändrade* världen, intensifierade och förfinade de förmågan att *lära känna* den, och deras ständigt vidgade kunskaper ökade åter deras förmåga att *förändra* den. Materiell och andlig aktivitet betingade och kompletterade varandra. I sitt verk hävdar sig människan, i sitt avyttrande blir hon till sin egen skapare.

¹⁸² Marx/Engels, ”Ausgewählte Briefe”, Berlin 1953, s. 307.

¹⁸³ ”Pariskommunen”, Stockholm 1946, s. 104.

¹⁸⁴ Marx/Engels ”Briefe an A. Bebel und andere”, Berlin 1953, s. 170.

¹⁸⁵ MEGA, band 5, s. 553.

I arbetsdelningens process splittrades dock det intellektuella och det fysiska arbetet ytterligare. I det varuproducerande samhället förvandlades filosofin från en angelägenhet för den *verksamme* till en angelägenhet för den *betraktande*, för den som inte förändrade världen utan beskådade, reflekterade och tolkade den.

I filosofins utveckling hade en märklig vändning inträtt. I den *idealistiska filosofin* blev det *andliga* det *verksamma*, skapande princip. För Fichte var "jaget" (inte det individuella, utan det kosmiska jaget) världsskaparen. För Hegel arbetar sig "världsanden" igenom alla steg av "avyttring" fram till ett allomfattande självmedvetande. Däremot var för de *materialistiska filosoferna* människan bara en *produkt* av yttervärlden och denna yttervärld bara *objekt*, endast föremål för åskådandet, återspeglad i sinnesintrycken, vilkas abstraktion tankarna ansågs vara.

Genom "praxis' filosofi" infördes den *verksamma*, den skapande principen från de idealistiska filosofernas system in i materialismen: verkligheten som process, rörelse, förändring, och den *samhälleliga verkligheten* som *växelverkan* mellan objektiva och subjektiva faktorer: mellan *sakliga* omständigheter och *mänsklig* verksamhet.

Människorna är tänkande väsen. I vilken mån "objektiv sanning tillkommer" deras tänkande – som det heter i den andra tesen – "är inte en teoretisk fråga, utan en fråga om *praxis*. I praxis måste människan bevisa sanningen, d.v.s. verkligheten och kraften, det jordiska i sitt tänkande. Striden om verkligheten eller överkligheten i tänkandet – som är isolerat från praxis – är en rent *skolastisk* fråga". Sanning tillkommer således tänkandet i den mån som det motsvarar verkligheten. I vilken utsträckning det motsvarar verkligheten kan bara praxis avgöra. När en teori slår slint i praxis, det vill säga när praxis motsäger den inte bara för stunden, utan ihärdigt och varaktigt, måste teorin antingen förkastas eller korrigeras. Vid en blott tillfällig, övergående motsättning gentemot praxis kan den vara riktig eller tillnärmelsevis riktig, men den måste bevisa sin kraft och verklighet under utvecklingen. Praxis är emellertid alltid avgörande.

Människorna är *verksamma* varelser. De förändrar, i den mån som de är i stånd till det, givna omständigheter till sin fördel. "Allt samhälleligt liv är till sitt väsen *praktiskt*", heter det i åttonde tesen. "Alla mysterier, som förleder teorin till mysticism, finner sin rationella lösning i den mänskliga praxis och i insikten om denna praxis." Enbart mänsklig praxis räcker inte. I "blindhetens skog" kan en dåre leda den till avgrunden. Den måste bli *insedd* praxis. Att inse den är den revolutionära filosofins funktion. Denna filosofi utgår inte från kategorier, inte från allmänna, omfattande begrepp, utan från människorna. Den prövar *vad* de gör, frågar *varför* de gör det, i vilket syfte och under vilket tvång, lär dem *veta* vad de gör, och går således via praxis in i läran, för att kunna bli deras lärare, för att fostra dem till *självinsikt*.

Praxis' filosofi bestrider såväl antagandet att människan skulle vara *autonom* och alltid besluta som oavhängig, liksom den bestrider motsatsen, nämligen att det bara *skenbart* skulle vara människan som beslutar, medan i verkligheten omständigheterna inte medger något verkligt beslut, utan råder över människorna. "Människan" är en abstraktion. Det finns bara *människorna*, vilka visserligen har sitt *släktväsen*, som skiljer dem från alla andra levande varelser, gemensamt, men vilka ändå tillhör en bestämd samhällelig formation, en klass, ett folk, en historisk epok, och således i sitt förhållningssätt, sina förevarande möjligheter, behov och beslut *betingas* av alla dessa omständigheter tillsammans.

"Det mänskliga väsendet", svarar Marx filosofen Feuerbach, "är ingenting abstrakt som är inneboende hos den enskilde individen. I sin verklighet är det helheten av de samhälleliga förhållandena." Feuerbach förutsatte "en abstrakt mänsklig – *isolerat* – mänsklig individ" och insåg därför inte "att den abstrakta individ, som han analyserar, hör till en bestämd samhällsform" (tes 6 och 7). Det *konkreta* mänskliga väsendet är således alltid inte bara

”släkte, som en inre, stum allmänhet som förbinder de många individerna *naturligt*” utan också ett *samhälleligt* väsen, som hävdar sig under sin historiska utveckling och aktualiserar sina potentiella möjligheter. I ”helheten av de samhälleliga förhållandena”, vilken utgör det mänskliga väsendet, ligger inte bara det ögonblickliga samhälleliga tillståndet, utan också det *uppkomna* – såsom språket, civilisationen, traditionerna – och det *blivande* – som i sin egenskap av motsättning rör sig inom det etablerade samhället, som möjlighet vilken ger sig tillkänna.

Människan är alltså inte något isolerat ”jag” och förmår inte att enbart genom en akt av sitt medvetande, genom ”upplysning”, genom ”filosofi” upphäva motsättningar, omskola sig själv och andra. Filosofin behöver praxis för att bli verksam. Denna grundsats demonstreras i tes 4, med Feuerbach som exempel:

”Feuerbach utgår från den religiösa självalienationens faktum, från dubbleringen av världen i en religiös och en världslig del. Hans arbete består i att han upplöser den religiösa världen i dess världsliga grundval. Men det förhållandet att den världsliga grundvalen löser sig från sig själv och fixerar sig ett självständigt rike bland molnen kan bara förklaras ur denna världsliga grundvals inre sönderslitenhet och motsägelsefullhet. Den själv måste alltså såväl förstås i sin motsägelsefullhet som revolutioneras genom praxis.”

Lika klart som Marx betonar det samhälleliga beroendet för allt mänskligt tänkande och handlande, och alltså bestrider varje ”voluntarism”, varje föreställning att viljan skulle kunna övervinna alla skrankor i det givna, lika övertygad är han om människornas förmåga att ändra de förhandenvarande omständigheterna. ”Den materialistiska läran om förändring genom omständigheterna och uppfostran glömmar, att omständigheterna förändras av människorna och att uppfostraren själv måste uppfostras.” (tes 3)

Denna dynamik, som är inneboende i praxis' filosofi, får enligt vår mening en särskild betydelse i en tid då väldiga *maktapparaters* tendens att göra sig självständiga och den *mekanism* som sättes i rörelse av snabbt växande produktivkrafter framkallar känslan av att människan är intet, verket allt, och att detta verk hävdar sig självt, oberoende av mänskliga strävanden, insikter och handlingar. ”Systemen”, ”strukturerna” och ”ordningarna” tillskrives en opåverkbar, egen laglighet och varje försök att resa sig häremot betecknas som en romantisk och föråldrad humanism. Det antihumana betraktas samtidigt som världslag och kapitulationen för det totala försakligandet som en konsekvens av vetenskapligt tänkande, av kylig insikt. Att människorna visserligen formas av omständigheterna, men att de samtidigt kan omforma omständigheterna, får man mindre än någonsin glömma – varvid det stora problemet förblir att uppfostraren själv måste uppfostras, att förändringen av omständigheterna kräver förändrade, eller riktigare sagt sig själva förändrande människor, att samhällets förmänskligande inte är en naturprocess, utan förutsätter människor med osedvanliga moraliska och andliga egenskaper, människor som förmår att övervinna de givna omständigheterna.

En materialism vilken endast *åskådar* världen, vilken betraktar den som *objekt* för en ”värderingsfri” vetenskaplig beskrivning kommer inte över gränserna för det givna samhället, alltså det borgerliga samhället. Om den avstår från varje kritik och målsättning blir den, vare sig den vill det eller inte, ett *bejakande av det bestående*. ”Det högsta som den åskådande materialismen, det vill säga den materialism som inte fattar sinnligheten som praktisk verksamhet, kommer fram till, är åskådningen av de enskilda individerna och det borgerliga samhället.” (tes 9) När denna materialism inte ens längre åskådar de enskilda individerna, utan endast betraktar dem som element i statistiken, som bärare av genomsnittliga ”beteendemönster”, så är materialismen den från varje humanism befriade åskådning som kännetecknar det borgerliga samhället i ett senare utvecklingsstadium. Ty den individuella människan är något mer än en uppfinning av individualismen.

”Den gamla materialismens ståndpunkt är det borgerliga samhället, den nys ståndpunkt är det mänskliga samhället eller den samhälleliga mänskligheten.” (tes 10)

Teserna om Feuerbach var utkastet till en sådan *ny* materialism, som utgår från människorna och går till dem, en human praxis' filosofi. När denna filosofis ståndpunkt är det *mänskliga samhället* eller den *församhälleligade mänskligheten* så ställer den sig på den ståndpunkt som kännetecknar ett ännu inte uppnått stadium i utvecklingen, en reell, men ännu inte förverkligad *möjlighet*. I denna filosofi föregripes *framtiden*. I den koncentreras samhälleliga *tendenser till målsättningar*. I den blir *praxis' självinsikt* en av dess väsentliga faktorer.

Filosofi utan praxis förflyktigas mycket lätt i dunst och rök eller stelnar till dogmatisk trobekännelse. Praxis utan filosofi förvandlas till kortsiktig och själlös praktikism.

Praxis' filosofi är filosofi – alltså inte bara en samling vetenskapliga delkunskaper från skilda fackområden, utan ett försök att inse en *helhetsprocess* i dess sammanhang. Den är *praxis'* filosofi – alltså inte bara skapad ur praxis och provande sig själv på denna, utan dess tänkande, som hjälper den till självinsikt och därigenom medverkar till dess utveckling.

Genom iakttagande och tolkning av de förändringar som försiggår vinner praxis' filosofi en aldrig stillastående insikt. Genom de oavbrutna försöken att som insikt påverka förändringen av världen, dess utveckling, överskrider den ständigt den rena iakttagelsen och tolkningen, blir den till drivande kraft för praxis. Den berömda tes 11, som avslutar notiserna om Feuerbach, är således ingen antingen-eller, utan en syntes av filosofisk tolkning och praktisk förändring av världen:

”Filosoferna har bara *tolkat* världen på olika sätt, men det gäller att *förändra* den.”

14. Marxismen i dag [1968]

Marx tankevärld är inget slutet system. Utveckling, fullständigande, utvidgning är immanent i den. Att förhålla sig till marxismen i Marx' anda innebär att tala om dess historia, dess förflutna, dess nutid och dess framtid, som redan börjat.

Marxismen har efter sin skapares död och vid sekelskiftet framför allt trängt in i Tysklands, Österrikes och Rysslands arbetarrörelse och präglat hundratusentals människors världsbild, med en naturhistorisk betoning, som lät den eftersträva utvecklingen till den socialistiska samhällsordningen framträda som ett ”historiens järnhårda tvång” och även efter svåra nederlag höll övertygelsen vid liv: ”Världen är trots allt vår”. Denna naturhistoriska betoning beror inte minst på att Karl Kautsky, marxismens främste popularisator, utgick från darwinismen och – delvis med anknytning till Marx, men framför allt till Engels – gav den marxistiska historieuppfattningen den naturhistoriska determinismens prägel. Den viktigaste omprövningen av denna historieuppfattning kom väl med Lenins skrift ”Vad göra?” (1902).

Med utgångspunkt från Marx' överväganden anpassade Lenin revolutionsteorin efter det tsaristiska Rysslands problematik. Den borgerliga revolutionens outnyttjade reserver kan bli drivmedel för den socialistiska, men – med hänsyn till den redan framskridna ekonomiska utvecklingen – endast under proletariats ledning. Detta måste först vinna bondemassorna, för att genomföra den borgerliga revolutionens och agrarrevolutionens olösta uppgifter, sedan kommer utvecklingen mot den socialistiska revolutionen att drivas vidare under proletariats ledning. Ännu strax före oktoberrevolutionen ansåg Lenin att den revolutionära utvecklingen i Ryssland endast skulle spela rollen som initialtändning av de socialistiska revolutionerna, vilka i enlighet med Marx' uppfattning måste komma i de utvecklade kapitalistiska länderna.

Utgående från Marx och återopande Marx sammankopplade Lenin denna föreställning med en analys av strukturförändringarna i kapitalismen. Denna hade utvecklat sig från en den fria konkurrensens kapitalism till monopolkapitalism, som framför allt Rudolf Hilferding påvisat.

Detta stadium av kapitalismen, monopolkapitalismen, kallade Lenin imperialism. Den har dragit in hela världen i det kapitalistiska systemet och de revolutionära perspektiven har därför koncentrerats till världsrevolutionen, som inte obetingat måste börja i ett industriellt utvecklat land och alls inte måste inträffa samtidigt i kapitalismens mest framskridna länder. En avgörande betydelse tillkommer de nationalrevolutionära rörelserna i kolonierna och halvkolonierna.

Som leninism betecknade man under Lenins livstid uppfattningarna hos den grupp (bolsjevikerna) som Lenin anförde inom den ryska socialdemokratien och under vilkens ledning oktoberrevolutionen 1917 genomfördes. Efter Lenins död blev dessa uppfattningar, i något förenklad form, sammanfattade till ett system som Stalin kallade marxismen-leninismen, ”marxismen i imperialismens och de proletära revolutionernas epok”. Denna åberopade sig också Mao Tse-tung på då han utvecklade en revolutionsteori som förband agrarrevolutionens uppgifter med den nationella och antikoloniala revolutionen. Han betecknade bönderna som den revolutionära kampens huvudkraft – om än under formellt erkännande av proletariats ledning.

Tankemässigt kan man fastställa fyra mot framtiden riktade och verkande varianter av de marxistiska betraktelsesätten:

- a) Marxismen som världsåskådning för det vetenskapliga tänkandet, vilken betraktar den marxistiska historieuppfattningen som den dialektiska materialismens tillämpning på historien. Denna marxism stödjer sig snarare på Engels' än på Marx' arbeten, men har på senare tid även tagit hänsyn till Engels' fastställande att materialismen måste förändra sig med varje ny upptäckt av betydelse. I det avseendet korrigeras också vissa av Engels' föreställningar, övervinnes förenklingar och undanröjes förbudstavlor som dekreterat avgörande insikter inom de moderna vetenskaperna som omarxistiska.
- b) Marxismen som ”människans filosofi”, med grundbegreppet alienation.
- c) Marxismen som en hierarkiskt ledad begreppsstruktur, med nya problemkomplex och ny begreppsapparat. Det handlar om försöket att tillämpa strukturalismen – som inom lingvistik och i analysen av myterna gjort betydande landvinningar – på den marxistiska teorin, och att genom ”symptomatisk” läsning av Marx upptäcka de knutpunkter i begreppsstrukturen som Marx själv inte var medveten om.
- d) Tolkningen av marxismen som en vetenskaplig metodologi för historiesynen och de politiska initiativen. Den motsvarar de uppfattningar som vi utvecklat i kapitlen om ”Den historiska materialismen” och om ”Praxis' filosofi”. Den har framför allt utvecklats av Antonio Gramsci, utanför formerna och normerna för den socialistiska rörelsen före det första världskriget och den kommunistiska rörelsen mellan de båda världskrigen. På dess grundval bekänner sig även religiösa människor till marxismen.

Det inflytande som Marx i våra dagar utövar överskrider marxismens gränser. Man kan konstatera att de moderna samhällsvetenskaperna, sociologin, den politiska ekonomin, historieuppfattningen och så vidare upptagit avgörande tankar som Marx utvecklat och att dessa samhällsvetenskaper – som C. Wright Mills skrivit – inte kan föreställas utan dessa tankar och uppgörelserna med dem.

Tillägg

För att inte bara ställa läsaren inför en mosaik av citat och kommentarer presenteras i detta tillägg några korta sammanhängande texter, som är karakteristiska såväl för tänkaren som för stilisten Karl Marx.

Vi har valt de historiefilosofiska betraktelser som inleder "Louis Bonapartes adertonde brumaire" (1852), förordet till skriften "Till kritik av den politiska ekonomin" (1859), som i korta drag framlägger den historiska materialismens princip, samt förordet till "Kapitalets" första band (1867).

Uppställningen av texterna är inte kronologisk, utan på första plats har vi satt det biografiskt viktiga förordet av år 1859.

Till kritiken av den politiska ekonomin

Förord ¹⁸⁶

. . . Mitt specialämne var juridik, som jag emellertid blott studerade som underordnad disciplin vid sidan av filosofi och historia. Under åren 1842-1843 kom jag som redaktör för Rheinische Zeitung för första gången i den kinkiga situationen att tvingas uttala mig om s. k. materiella intressen. Rhenska lantdagens debatter om vedstöld och parcellering av jord-egendomen, den officiella polemik som herr von Schaper, vid denna tid överpresident i Rhenprovinsen, öppnade mot Rheinische Zeitung om förhållandena bland Mosel-bönderna, slutligen debatter om frihandel och skyddstullar gav mig de första impulserna att sysselsätta mig med ekonomiska frågor. Å andra sidan hade vid denna tid — då den goda viljan "att gå vidare" många gånger om uppvägte sakkunskapen — ett svagt filosofiskt färgat eko av den franska socialismen och kommunismen gjort sig hörbart i Rheinische Zeitung. Jag uttalade mig mot detta fuskande men tillstod på samma gång i en kontrovers med Allgemeine Augsburger Zeitung öppet, att de studier jag hittills bedrivit inte tillät mig att fälla något självständigt omdöme om innehållet i de franska riktningarna. Däremot utnyttjade jag begärligt den illusion som Rheinische Zeitungs utgivare hade, nämligen att genom en mindre bestämd hållning hos tidningen kunna upphäva den dödsdom som fällts över densamma, och drog mig tillbaka från den offentliga scenen till studiekammaren.

Det första arbete jag tog itu med för att lösa de tvivel som bestormade mig var en kritisk revidering av den hegelska rättsfilosofin, ett arbete vars inledning publicerades i de år 1844 i Paris utgivna "Deutsch-Französische Jahrbücher". Min undersökning ledde mig fram till den slutsatsen, att rättsförhållandena liksom statsformerna varken kan förstås ur sig själva eller ur den s. k. allmänna utvecklingen av det mänskliga tänkandet, utan tvärtom har sin rot i de materiella levnadsförhållanden som Hegel — efter mönster från engelsmännen och fransmännen på 1700-talet — i sin helhet sammanfattar under namnet "borgerligt samhälle",* men det borgerliga samhällets anatomi måste man söka i den politiska ekonomin. Det ingående studium av denna sistnämnda som jag börjat i Paris fortsatte jag i Brüssel, dit jag flyttat till följd av en utvisningsorder från herr Guizot. Det allmänna resultat som jag kommit fram till och som, sedan jag en gång nått fram till det, tjänade mig som ledtråd i mina studier, kan kort formuleras sålunda:

I sitt livs samhälleliga produktion träder människorna in i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd grad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar sam-

¹⁸⁶ "Till kritiken av den politiska ekonomin", Sthlm 1943

* Det tyska ordet *bürgerlich* betyder både borgerlig och medborgerlig. Öv. *anm.*

hällets ekonomiska struktur, den reella bas på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet. Det materiella livets produktionssätt är bestämmande för den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget. Det är inte människornas medvetande som bestämmer deras vara utan tvärtom deras samhälleliga vara som bestämmer deras medvetande. På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållanden inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjättrar för desamma. Då inträder en period av social revolution. Med förändringen av den ekonomiska grundvalen genomgår hela den oerhörda överbyggnaden en mer eller mindre snabb omvälvning. Då man betraktar sådana omvälvningar måste man ständigt skilja mellan den materiella omvälvningen i de ekonomiska produktionsbetingelserna, vilken kan naturvetenskapligt exakt konstateras, och de juridiska, politiska, religiösa, konstnärliga eller filosofiska, kort sagt de ideologiska former, i vilka människorna blir medvetna om denna konflikt och utkämpar den. Lika litet som man bedömer en individ efter det som han tror sig vara, lika litet kan man bedöma en sådan omvälvningsepok efter dess medvetande. Man måste tvärtom förklara detta medvetande ur det materiella livets motsägelser, ur den konflikt som råder mellan de samhälleliga produktivkrafterna och produktionsförhållandena. En samhällsformation går aldrig under innan alla produktivkrafter utvecklats för vilka den har tillräckligt spelrum, och nya, högre produktionsförhållanden uppträder aldrig förrän deras materiella existensbetingelser mognat i det gamla samhällets eget sköte. Därför ställer sig mänskligheten alltid blott sådana uppgifter som den kan lösa, ty närmare betraktat skall det ständigt visa sig, att själva uppgiften endast uppkommer där de materiella betingelserna för dess lösande redan finns eller åtminstone befinner sig i processen av sitt vardande. I stora drag kan asiatiskt, antikt, feodalt och modernt borgerligt produktionssätt betecknas som progressiva epoker av den ekonomiska samhällsformationen. De borgerliga produktionsförhållandena är den samhälleliga produktionsprocessens sista antagonistiska form, antagonistisk inte i betydelsen individuell antagonism, utan en antagonism som uppkommer ur individernas samhälleliga levnadsbetingelser, men de produktivkrafter som utvecklas i det borgerliga samhällets sköte skapar samtidigt de materiella betingelserna för lösningen av denna antagonism. Med denna samhällsformation slutar därför det mänskliga samhällets förhistoria.

Friedrich Engels — med vilken jag, sedan han publicerat sin geniala skiss till kritik av de ekonomiska kategorierna (i ”Deutsch-Französische Jahrbücher”), underhållit ett ständigt skriftligt tankeutbyte — hade på en annan väg (jämför hans ”Den arbetande klassens läge i England”) kommit till samma resultat som jag, och då han på våren 1845 likaledes slog sig ner i Brüssel beslöt vi att gemensamt utarbeta våra åsikter, som stod i motsättning till den tyska filosofins ideologiska åsikter, vilket faktiskt innebar att göra upp räkningen med vårt gamla filosofiska samvete. Föresatsen sattes i verket i form av en kritik av den efterhegelska filosofin. Manuskriptet, två digra oktavband, hade för länge sedan anlänt till förlagsorten i Westfalen, då vi fick underrättelsen om att ändrade omständigheter omöjliggjorde tryckningen. Vi överlämnade manuskriptet åt rättornas gnagande kritik så mycket hellre som vi nått vårt viktigaste syfte — att reda ut begreppen för oss själva. Av de spridda arbeten i vilka vi vid denna tid i ett eller annat avseende framlade våra åsikter för allmänheten nämner jag endast det av Engels och mig gemensamt författade ”Det kommunistiska partiets manifest” och en av mig publicerad ”Discours sur le libre échange”.^{*} De avgörande punkterna i vår uppfattning antyddes för första gången i vetenskaplig form, om också blott polemiskt, i min 1847 utgivna och mot Proudhon riktade: ”Misère de la Philosophie etc.”. En på tyska skriven

^{*} Tal i frihandelsfrågan, hållet den 9 januari 1848 i Demokratiska föreningen i Brüssel.

avhandling om "Lönearbetet", i vilken jag sammanfattade de föredrag jag hållit över detta ämne i Tyska arbetarföreningen i Brüssel, stoppades under tryckningen på grund av februari-revolutionen och min utvisning med våld ur Belgien, som blev följden därav.

Utgivandet av Neue Rheinische Zeitung 1848 och 1849 och de senare händelserna avbröt mina ekonomiska studier, som kunde återupptas först år 1850 i London. Det oerhörda material till den politiska ekonomins historia som finns samlat i British Museum, den gynnsamma utgångspunkt som London erbjuder om man vill studera det borgerliga samhället, slutligen det nya utvecklingsstadium i vilket detta borgerliga samhälle tycks inträda med upptäckten av Kaliforniens och Australiens guld förmådde mig att börja om på nytt ända från början och kritiskt arbeta mig igenom det nya materialet. Dessa studier ledde delvis av sig själva till skenbart mycket avlägsna discipliner, i vilka jag för en längre eller kortare tid måste fördjupa mig. Men framför allt minskades den tid som stod till buds genom den tvingande nödvändigheten att förtjäna till uppehållet. Mitt nu åttaåriga medarbetarskap i den första engelsk-amerikanska tidningen, New York Tribune, gjorde det nödvändigt att i hög grad splittra studierna, eftersom jag endast i undantagsfall sysslat med att skriva egentliga tidnings-korrespondenser. Emellertid utgjorde artiklar om märkliga ekonomiska händelser i England och på kontinenten en så betydande del av mina bidrag, att jag var tvungen att sätta mig in i praktiska detaljer som ligger utanför området för den politiska ekonomin som vetenskap.

Denna skiss av hur mina studier på den politiska ekonomins område bedrivits skall endast bevisa, att mina åsikter, hur man än må bedöma dem och hur föga de än överensstämmer med de härskande klassernas egoistiska fördomar, är resultatet av samvetsgranna och mångåriga forskningar. Vid ingången till vetenskapen, liksom vid ingången till helvetet, måste emellertid det kravet ställas:

Qui si convien lasciare ogni sospetto
Ogni viltà convien che qui sia morta.*

***Louis Bonapartes adertonde Brumaire*¹⁸⁷**

Hegel gör någonstans den anmärkningen, att alla stora världshistoriska händelser och personer så att säga förekommer två gånger. Han glömde att tillfoga: den ena gången som tragedi, den andra gången som fars. Caussidière i stället för Danton, Louis Blanc i stället för Robespierre, Berget 1848-1851 i stället för Berget 1793-1795, brorsonen i stället för farbrodern. Och samma karikatyr utgör de omständigheter under vilka andra upplagan av "Den adertonde brumaire" utgives!

Människorna gör själva sin historia, men de gör den inte efter eget gottfinnande, inte under omständigheter som de själva valt utan under omständigheter som är omedelbart för handen givna och redan existerande. Traditionen från alla döda släktled trycker som en mara på de levandes hjärna. Och just då dessa tycks vara i färd med att omforma sig själva och tingen, att skapa något som man hittills aldrig skådat, just i sådana revolutionära krisepoker besvär de ängsligt gångna tiders andar att komma till sin hjälp, lånar deras namn, kampparoller, kostymering för att i denna gamla ärevördiga förklädning och med detta lånade språk uppföra de nya världshistoriska scenerna. Så maskerade sig Luther som aposteln Paulus, revolutionen 1789-1814 draperade sig omväxlande som romersk republik och som romerskt kejsardöme, och revolutionen 1848 kunde inte hitta på något bättre än att omväxlande parodiera 1789 och den revolutionära traditionen från 1793-1795. På samma sätt översätter nybörjaren, som har lärt ett nytt språk, ständigt detta tillbaka till sitt modersmål, men först då han kan bruka det nya språket utan att i tankarna översätta det tillbaka och sedan han glömt sitt modersmål i

* Här måste varje tvekan övergivas / Och varje feghet rivas upp med roten. (Dante, "Den gudomliga komedin")

¹⁸⁷ "Louis Bonapartes adertonde brumaire", Stockholm 1939

detsamma har han tillägnat sig det nya språkets anda och kan obehindrat använda sig av detsamma.

Då man ser tillbaka på dessa världshistoriska andebesvärjelser visar sig genast en iögonenfallande skillnad. Camille Desmoulins, Robespierre, Saint-Just, Napoleon, den gamla franska revolutionens heroer såväl som dess partier och massa, genomförde i romersk kostymering och med romerska fraser sin tids uppgift, att frigöra och skapa det moderna borgerliga samhället. De förra slog den feodala jorden i stycken och slog av de feodala huvuden som hade vuxit på denna. Den sistnämnde skapade i det inre av Frankrike de betingelser under vilka den fria konkurrensen först kunde utvecklas, den uppdelade jordegendomen utsugas, nationens frigjorda industriella produktivkraft användas och på andra sidan de franska gränserna sopade han överallt bort de feodala formerna i den mån det var nödvändigt för att skaffa det borgerliga samhället i Frankrike en motsvarande tidsenlig omgivning på den europeiska kontinenten. Sedan den nya samhällsformationen en gång upprättats försvann de förhistoriska kolosserna och med dem det återuppståndna Rom alla Brutusar, Graccher, Publicolas, tribuner, senatorer och Caesar själv. Det borgerliga samhället hade i sin nyktra verklighet frambragt sina sanna tolkar och talesmän i Say, Cousin, Royer-Collard, Benjamin Constant, Guizot osv., dess verkliga härförare satt bakom kontorsbordet och pundhuvudet Ludvig XVIII var dess politiska huvud. Helt upptaget av att producera rikedom och föra en fredlig konkurrenskamp begrep det inte längre, att romartidens andar stått fadder vid dess vagga. Men trots att det borgerliga samhället saknar all heroism, behövdes det dock heroism, offer, terror, inbördeskrig och krig mellan folken för att det skulle komma till. Och dess gladiatorer fann i det klassiskt stränga arvet från den romerska republiken de ideal och de konstformer, de illusioner de behövde för att för sig själva dölja det borgerligt begränsade innehållet i sina strider och hålla sin lidelse i nivå med den stora historiska tragedin. På samma sätt hade Cromwell och det engelska folket på ett annat utvecklingsstadium, ett hundra år tidigare, lånat språk, lidelser och illusioner för sin borgerliga revolution från det gamla testamentet. Då det verkliga målet uppnåtts, då den borgerliga omgestaltningen av det engelska samhället fullbordats, trängde Locke undan Habakuk.

Då man under dessa revolutioner frammanade de dödas andar tjänade det alltså till att förhärliga de nya striderna, inte att parodiera de gamla, att i fantasin överdriva den givna uppgiften, inte att slingra sig från att verkligen lösa den, att återfinna revolutionens anda, inte att låta dess anda gå igen.

1848-1851 var det bara den gamla revolutionens anda som spökade — ifrån Marrast, denne républicain en gants jaunes,* som förklädde sig som den gamle Bailly, och ända till den äventyrare som dolde sina trivialt motbjudande drag under den döde Napoleons järnmask. Ett helt folk, som tror att det genom revolutionen givit sig en snabbare rörelsekraft, finner sig plötsligt förpassat tillbaka till en gången epok, och för att inget misstag skall vara möjligt ifråga om detta återfall står de gamla data upp på nytt, den gamla tideräkningen, de gamla namnen, de gamla plikten, som för länge sedan blivit en del av den antikvariska vetenskapen, och de gamla gendarmer som för länge sedan tycktes ha ruttnat upp. Nationen känner sig som den tokige engelsmannen i Bedlam, som tror sig leva på de gamla faraonernas tid och varje dag beklagar sig över det hårda arbete som han måste förrätta som guldgrävar i de etiopiska gruvorna, inmurad i detta underjordiska fängelse med en dåligt lysande lampa på huvudet, bakom honom slavuppsyningsmannen med sin långa piska och vid utgångarna ett vimmel av barbariska krigsknektar, vilka varken förstår tvångsarbetarna i gruvorna eller varandra, då de inte talar något gemensamt språk. ”Och allt detta utsättes jag för”, suckar den narraktige engelsmannen, ”jag, den fri-borne britten, för att göra guld åt de gamla faraonerna”. ”För att betala familjen

* republikan i gula handskar.

Bonapartes skulder”, suckar den franska nationen. Så länge engelsmannen var vid sitt fulla förstånd kunde han inte bli kvitt sin fixa idé om guldmakeriet. Så länge fransmännen gjorde revolution kunde de inte heller bli kvitt Napoleonminnena, som valet den 10 december* bevisade. De längtade från revolutionens faror, tillbaka till Egyptens köttgrytor, och den 2 december 1851 blev svaret. De har inte bara en karikatyr av den gamle Napoleon, de har t. o. m. karikerat den gamle Napoleon, sådan han måste ta sig ut vid mitten av 1800-talet.

1800-talets sociala revolution kan inte hämta sin poesi ur det förgångna utan endast ur framtiden. Den kan inte ta itu med sig själv förrän den befriat sig från all övertro på det förgångna. De tidigare revolutionerna behövde de världshistoriska minnena ur det förgångna för att bedöva sig själva ifråga om sitt eget innehåll. 1800-talets revolution måste låta de döda begrava sina döda för att komma fram till sitt eget innehåll. Där gick frasen utöver innehållet, här går innehållet utöver frasen.

Februarirevolutionen var en överrumpling, en *överraskning* för det gamla samhället, och folket proklamerade denna oförmodade *kupp* som en världshistorisk bragd, med vilken en ny epok skulle ha inletts. Den 2 december trollas februarirevolutionen bort genom en falsk-spelares konst, och det som tycks ha vräcks överända är inte längre monarkin utan de liberala koncessioner som man avtvingat denna under århundraden av strider. I stället för att själva *samhället* skulle ha tillkämpat sig ett nytt innehåll tycks blott *staten* ha återvänt till sitt forna herravälde, till sabelns och mitrans oförskämt enkla välde. Till den coup de main** som genomfördes i februari 1848 svarar sålunda den coup de tête*** som genomfördes i december 1851. Lätt fångat, lätt förgånget. Emellertid har inte mellantiden gått outnyttjad förbi. Det franska samhället har under åren 1848-1851 — och det med en förkortad, dvs. revolutionär metod — tagit igen de studier och erfarenheter som under en regelrätt, så att säga metodisk utveckling borde ha föregått februarirevolutionen, om den skulle bli något mer än en krusning på ytan. Samhället tycks nu ha kastats tillbaka bortom sin utgångspunkt; i verkligheten måste det först skapa sig den revolutionära utgångspunkt, den situation, de förhållanden, de betingelser som är nödvändiga för att den moderna revolutionen skall få en allvarlig karaktär.

Borgerliga revolutioner, såsom 1700-talets, stormar raskt från framgång till framgång, de överbjuder varandra i dramatiska effekter, människor och ting tycks vara liksom omgivna av en bengalisk eld, varje dag andas extas. Men de är kortlivade, snart har de nått sin höjdpunkt, och hela samhället går omkring i en dagen-efter-stämning, innan det nyktert lär sig att tillägna sig resultaten av sin Sturm- und Drangperiod. Proletära revolutioner däremot, såsom 1800-talets, kritiserar ständigt sig själva, avbryter ständigt sitt eget förlopp, går tillbaka till det skenbart fullbordade för att ta itu med det på nytt, hånar blodigt halvheter, svagheter i sina första ynkliga försök, de tycks slå ner sin motståndare endast för att han skall suga ny kraft ur jorden och resa sig mot dem i ännu väldigare gestalt. Ständigt på nytt ryggas de tillbaka för det obestämda, oerhörda i de mål de ställt sig, ända tills den situation skapats som gör varje återvändo omöjlig, och förhållandena själva ropar:

Hic Rhodus, hic salta!
Hier die Rose, hier tanze! ****

* Den dag då Louis Bonaparte valdes till republikens president. öv. anm.

** överrumplande kupp.

*** narrstreck.

**** Här är Rhodus, hoppa här / Här är rosen, dansa här – dvs. – Visa nu vad du duger till.

Kapitalet

Kritik av den politiska ekonomin

Första bandet

Bok 1: Kapitalets produktionsprocess

*Förord till första upplagan*¹⁸⁸

Det verk vars första band jag nu överlämnar till allmänheten utgör fortsättningen av min 1859 publicerade skrift ”Till kritiken av den politiska ekonomin”. Skulden till den långa pausen mellan början och fortsättning bär en mångårig sjukdom, som upprepade gånger avbrutit mitt arbete.

Innehållet i denna tidigare skrift är sammanfattat i första kapitlet av detta band. Det är inte blott för sammanhangets och fullständighetens skull detta har skett. Jag har ansett att jag i denna sammanfattning bör modifiera planen i min förra framställning. Många förut blott antydda punkter har här utförligare utvecklats, medan tvärtom sådant som förut utförligt framställts här blott antydes. Avdelningarna om värde- och penningteorins historia är t. ex. här helt uteslutna. Dock finner läsaren av den förra skriften nya källor till denna teorins historia i noterna till första kapitlet.

All vår början bliver svår — det gäller ju om varje vetenskap. Att förstå det första kapitlet, särskilt det avsnitt som innehåller analysen av varan, kommer därför att bereda den största svårigheten. Vad nu speciellt angår analysen av värdesubstans och värdestorlek har jag sökt popularisera i möjligaste mån för att göra den tillgänglig för alla läsare.

Värdeformen, vars färdiga gestalt är penningformen, är mycket innehållslös och enkel. Ändå har människan sedan mer än 2.000 år förgäves sökt utröna dess hemlighet, medan den å andra sidan lyckats analysera, åtminstone tillnärmelsevis, långt mer innehållsdiga och komplicerade former. Varför? Därför att den utvecklade kroppen är lättare att studera än cellen. Vid en analys av de ekonomiska formerna duger dessutom varken mikroskop eller kemiska reagens. Abstraktionskraften är dess enda instrument. För det borgerliga samhället är emellertid arbetsproduktens varuform eller varans värdeform den ekonomiska cellformen. Analysen av denna syntes tycks för den obildade röra sig med blotta spetsfundigheter. I själva verket handlar det också och nödvändigtvis om det spetsfundigt minutiösa men blott på samma sätt som i den mikroskopiska anatomin.

Med undantag för avsnittet om värdeformen skall man inte kunna anklaga denna bok för svår-förståelighet. Jag förutsätter naturligtvis att läsare som lär sig något nytt också vill tänka själva.

Fysikern betraktar naturprocesser antingen där de framträder i den mest pregnanta formen och minst grumlade av störande inflytelser eller också gör han, där så är möjligt, experiment som garanterar att processen förlöper i sin renhet. I detta verk avser jag att utforska det kapitalistiska produktionssättet och de däremot svarande produktions- och utbytesförhållandena. Dess klassiska skådeplats har hittills varit England. Detta är orsaken till att detta land tjänar som huvudillustration till mina teorier. Dock: skulle den tyske läsaren fariseiskt rycka på axlarna åt de engelska industri- och jordbruksarbetarnas förhållanden eller optimistiskt lugna sig med att det i Tyskland ännu inte på långt när står så illa till, så måste jag säga honom: De te fabula narratur! *

¹⁸⁸ ”Kapitalet”, Stockholm 1930, band I

* Det är dig historien handlar om!

I och för sig är det här ej fråga om den högre eller lägre utvecklingsgraden av de samhälleliga motsättningar vilka framspringer ur den kapitalistiska produktionens naturlagar. Det är fråga om själva dessa lagar, om dessa tendenser, som verkar och realiseras med järnhård nödvändighet. Det industriellt mera utvecklade landet visar det mindre utvecklade blott bilden av dess egen framtid.

Men bortsett härifrån. Där den kapitalistiska produktionen hos oss gjort sig fullt hemmastadd, t. ex. i de egentliga fabrikerna, är tillståndet mycket sämre än i England, emedan fabrikslagarnas motvikt saknas. Inom alla andra områden lider vi liksom hela det övriga kontinentala Västeuropa ej blott av den kapitalistiska produktionens utveckling utan också av dess bristande utveckling. Vid sidan av de moderna missförhållandena trycker oss en hel rad av nedärvda missförhållanden, som härrör av ålderdomliga, utlevade produktionssätts fortsatta vegeterande, med tidsvidriga samhälleliga och politiska förhållanden i följe. Vårt lidande kommer ej blott från de levande utan även från de döda. *Le mort saisit le vif!* *

Tysklands och hela det övriga kontinentala Västeuropas sociala statistik är eländig i jämförelse med den engelska. Ändå lyfter den av slöjan jämt så mycket att man därunder kan ana ett medusahuvud. Vi skulle bli förskräckta över tillståndet i vårt land, om våra regeringar och parlament såsom i England utsåge periodiska undersökningskommissioner för de ekonomiska förhållandena, om dessa kommissioner för sanningens utforskande utrustades med samma maktfullkomlighet som i England, om det lyckades att för detta ändamål finna lika sakkunniga, opartiska och hänsynslösa män som Englands fabriksinspektörer, dess medicinska rapportörer över "Public Health", dess undersökningskommissarier angående utsugningen av kvinnor och barn, angående bostads- och näringsförhållanden osv. Perseus behövde en huva av dimma för att förfölja vidunder. Vi drar dimhuvan ned över ögon och öron för att kunna förneka vidundrens existens.

Man bör inte göra sig några illusioner om detta. Liksom 18:de århundradets amerikanska frihetskrig blev stormklockan för den europeiska medelklassen, så ock det 19:de århundradets amerikanska borgarkrig för den europeiska arbetarklassen. I England är omvälvningsprocessen fullt påtaglig. Vid en viss punkt måste den få sin återverkan på kontinenten. Där skall den komma att röra sig i brutalare eller humanare former allt efter arbetarklassens utvecklingsgrad. Bortsett från högre motiv påbjuder alltså det egna intresset de nu härskande klasserna att röja ur vägen alla genom lag kontrollerbara hinder som hämmar arbetarklassens utveckling. Jag har därför bl. a. gett den engelska fabrikslagstiftningens historia, innehåll och resultat ett så utförligt rum i detta band. Den ena nationen bör och kan ta lärdom av den andras historia. Även om ett samhälle kommit sin egen utvecklings naturlag på spåren — och detta verks yttersta syfte är att avslöja det moderna samhällets ekonomiska rörelselag — så kan det varken hoppa över eller dekretera bort naturliga utvecklingsfaser. Men födslovårdorna kan det förkorta och mildra.

Så några ord för att förebygga möjliga missförstånd. Kapitalistens och jordägarens gestalter tecknar jag ingalunda i något rosenskimmer. Men det handlar härvid icke om personerna annat än försåvitt de är personifikationer av ekonomiska kategorier, bärare av bestämda klassförhållanden och intressen. Mindre än någon annan kan min ståndpunkt, vilken uppfattar de ekonomiska samhällsformernas utveckling som en naturhistorisk process, göra den enskilde ansvarig för tillstånd, vilkas skapelse han socialt är, hur mycket han än strävar efter att subjektivt höja sig över dem.

På den politiska ekonomins område möter den fria vetenskapliga forskningen icke blott samma fiender som på alla andra områden. Den egenartade naturen hos det ämne den

* Den döde griper den levande!

behandlar frammanar emot den och för i strid de kraftigaste, mest småaktiga och förhatliga lidelser i ett människobroöst, privatintressets furier, på kampens arena. Den engelska högkyrkan förlåter t. ex. hellre ett angrepp på 38 av sina 39 trosartiklar än på en trettioniondel av sina penninginkomster. Nu för tiden är själva ateismen en culpa levis*, jämfört med kritiken av traditionella egendomsförhållanden. Dock är ett framsteg omisskännligt. Jag hänvisar t. ex. till den under de sista veckorna offentliggjorda blåboken: "Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trade-Unions".** Den engelska kronans utrikesrepresentanter uttalar här kort och gott, att i Tyskland, i Frankrike, kort sagt i alla kulturstater på den europeiska kontinenten en omvandling av bestående förhållanden mellan kapital och arbete är lika märkbar och lika oundviklig som i England. Samtidigt förklarade på andra sidan Atlantiska oceanen herr Wade, Förenta staternas vicepresident, på offentliga möten att efter slaveriets avskaffande kommer frågan om kapital- och jordegendomsförhållanden omvandling på dagordningen! Detta är tidstecken som inte kan döljas bakom purpurmantlar eller svarta kåpor. De betyder ingalunda att det i morgon skall ske under. Men de visar att det t. o. m. inom de härskande klasserna börjar gå upp en aning om att det nutida samhället långt ifrån att vara någon fast kristall är en organism, som kan omvandlas och ständigt omvandlas.

Andra bandet av denna skrift skall behandla kapitalets cirkulationsprocess (bok II) och totalprocessens gestaltning (bok III), det tredje och sista bandet (bok IV) teorins historia.

Varje bedömning av en vetenskaplig kritik är mig välkommen. Gentemot fördomarna hos den s. k. allmänna opinionen, åt vilken jag aldrig gjort några eftergifter, gäller för mig, liksom förr, den store florentinarens valspråk:

Segui il tua corso, e lascia dir le genti! ***

London 25 juli 1867. *Karl Marx.*

* lätt synd.

** Korrespondens med Hennes Majestäts sändebud utomlands, beträffande frågor om industrin och fackföreningarna.

*** Gå din egen väg och låt folk prata! (Dante, "Den gudomliga komedin")